

Ivo Malec

Radovanove pjesme

*Sjećanja na Radovana Ivšića
(22. 6. 1921, Zagreb – 25. 12. 2009, Pariz)*

Bilo je to 1944. jednog proljetnog popodneva – ili ranojenskog, ne sjećam se točno – prolazeći slučajno pored Glazbenog zavoda u Gundulićevoj ulici, po običaju sam se zaustavio pred oglašnim vitrinama u želji da pogledam koncertne programe. Na moje veliko čuđenje, najveći je prostor uzimao povelički plakat koji je najavljivao kazališnu predstavu *Duostruka nevjera Marivauxa*, u izvedbi Družine mladih i režiji Vlade Habuneka. Sva su mi ta imena tada bila nepoznata, i vjerojatno bih produžio svoj put da nisam među imenima glumaca pročitao dva, Mladen Škiljan i Kosta Spaić, koje sam dobro poznavao, jer smo zajedno služili vojnu obvezu u "zabušantskoj" jedinici "domobrana" u školi na Koturaškoj cesti. Predstava je bila najavljena za taj dan i upravo u vrijeme kad sam čitao plakat – u to su ratno-okupacijsko vrijeme zbog "policiskog sata" sve javne izvedbe počinjale popodne! – pa sam u nekakvoj trenutačno nadahnutoj radoznalosti naglo odlučio popeti se u dvoranu gdje je predstava već bila počela: iznenađen, zadivljen, dirnut ... – mislim da ovđe moram, usprkos svojoj želji, odustati od opisa vlastitih osjećaja u tom trenutku: ovaj tekst ima drugi cilj, a ne biti odraz osobnih entuzijazama.

Kako mi je cilj, pa i radost, govoriti o Radovanu Ivšiću, učinilo mi se oportunim da se približim tom cilju evokacijom slučaja koji me je do njega doveo. Dakle, odmah, sutradan, obasuo sam Mladena Škiljana pitanjima poput: "što je sve to", "tko ste vi", "gdje živate i radite", "zašto Družina, ta lijepa ali toliko nezadivljiva riječ", kao i čitavim nizom sličnih, nestrpljivih pitanja nekoga tko je, ne znam zašto, osjetio da bi mu mjesto bilo baš u takvoj sredini. Škiljan me je slušao pažljivo ali i začuđeno, i nakon nekoliko pokušaja da mi "ukratko" odgovori, jednostavno me je pozvao da dođem na jednu probu Družine mladih u stanu

Vlade Habuneka na Ribnjaku: "mi smo otvoreni svima". To sam i učinio prvom prilikom! ...

Prvi susret

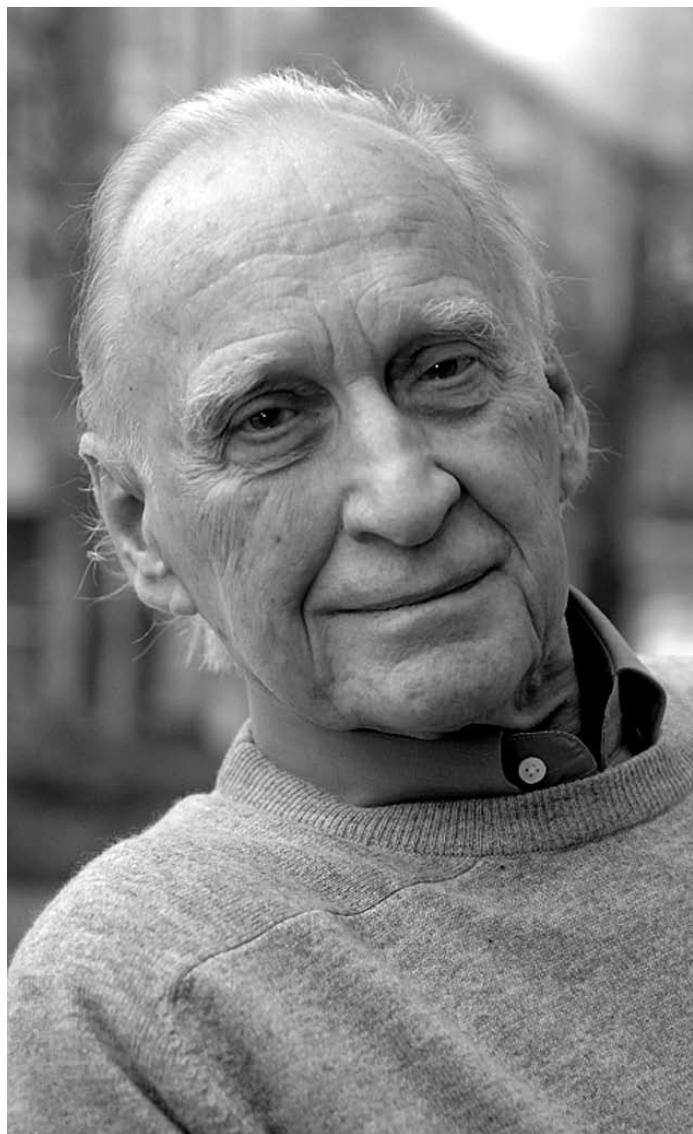
Opet ću odustati od sjećanja na moje beskrajno iznenadenje u susretu s tim djevojkama i mladićima, evidentno kultiviranim i vrlo različitim od meni poznatih zagrebačkih dvadesetogodišnjaka. Ali ne odustajem od glavnog: osim Vlade Habuneka, koji mi se odmah učinio kao priznati "primus", ali "inter pares", tom sam prilikom prvi puta sreto Radovana Ivšića. Visok, vitak, duge kose i blage susretljivosti, a možda i suzdržane superiornosti – bar mi se tako učinilo s obzirom na njegov za mene neobično bogati, pomalo nepoznati rječnik, ali i nadahnuti humor kojim se obilato služio i koji je uostalom bio i jedan od "družinarskih" specijaliteta, često rafinirano neugodnim za nepripravljene poput mene. Radovan, sin sveučilišnog profesora dr. Stjepana Ivšića, tada vrlo poznatog i uglednog lingvista, odrastao je u obitelji u kojoj je knjiga bila centar oko kojega se živjelo, pa se i njegova velika kultura, rijetka za tako mladog čovjeka, vrlo ranо počela formirati u vlastitoj kući i sudbinski ga uputila do za njega toliko važnog susreta sa Sofoklovom *Antigonom* u rimskom amfiteatru u Orangeu. Koliko se sjećam, otac se nije odviše zanimalo za Radovanovo pisanje, za razliku od majke, vrlo fine osobe, koja je dopustila da se neke probe Družine održe u stanu Ivšićevih u Nazorovoј ulici. Mislim da su družinari bili dobro odgojena čeljad, čiji si mladenački bezobrazluk nije dopuštao odviše slobode u gostoprimaljivoj kući Ivšićevih. No, kako rekoh, moji su prvi, nesigurni i zbumjeni koraci počeli u Habunekovu stanu, gdje sam dakako našao i meni već poznate Škiljana i Spaića. Nji-

hova me imena danas odjednom podsjećaju na neizmjerno važnu i pionirsku ulogu koju su kasnije, uz dr.Gavellu, odigrala u stvaranju i afirmaciji Zagrebačkog dramskog kazališta (danas *Gavella*), i na onaj, činilo mi se neizbrisiv trag, koji je današnjica, živeći stupidno u najužem prezentu, i te kako izbrisala ... No, pustimo to.

Vrlo brzo sam vido da je Radovan, kako se to danas vulgarno kaže, "broj dva" u *Družini*, ne samo kao desna ruka Habuneke – tu sam vrlo jasno shvatio što je to vjernost, pa onda i vjera u izabrani put – nego i kao pisac, pjesnik, nešto kao "kućni autor". Upao sam, da tako kažem, usred probnog rada na *Kralju Gordogantu*, ne znajući ni što je taj komad ni tko je njegov autor, a istini za volju moram reći da i nisam bogzna što razumio. Počelo mi je biti jasno da se nalazim u nekoj drugoj, za mene nepoznatoj atmosferi, koja se toliko razlikovala od moje zagrebačke i tada još uvijek živuće "agramerske" kulture. No moji učestali razgovori s Habunekom, a osobito s Radovanom koji je volio govoriti o svom djelu, uveli su me ne samo u opća družinarska nastojanja, nego i u smisao, jezik i tajne *Gordogana*, kao i u nevjerojatnu činjenicu da ga je napisao taj isti Radovan, jedva nešto stariji od mene, i da je to učinio već prije dvije godine. Moje se zaprepaštenje uvećalo još i više kad sam saznao da je tako mlad čovjek – nikako "mladić", jer Radovana nije moguće zamisliti kao "mladića" – ima iza sebe više tekstova, koje mi je malo pomalo otkrivaо istovremeno s mojim otkrivanjem *Družine mladih*.

Fascinantni Narcis

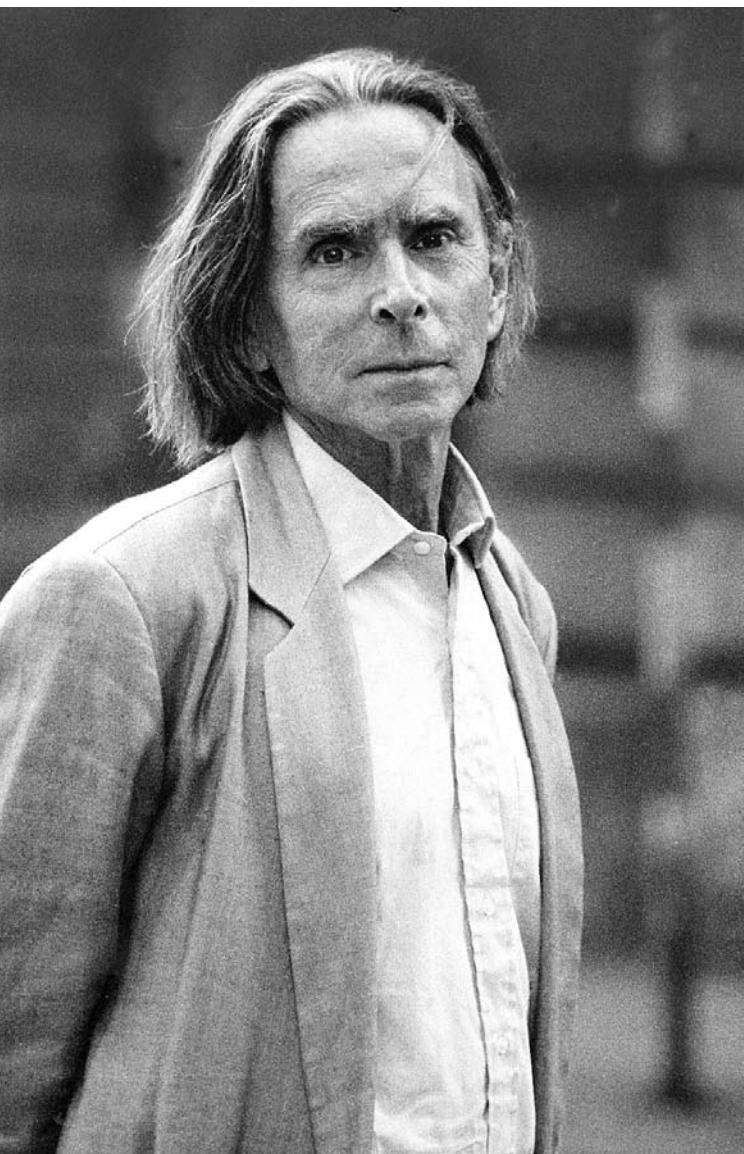
Kako je jedno od temeljnih i proklamiranih stavova *Družine* bilo uvjerenje da svatko može biti glumac i kako je, čini se, moja prisutnost bila dobro primljena, ubrzao mi je ponuđena jedna uloga u *Kralju Gordogantu* čiji je obilati "casting" bio prevelik za isključivo družinare. To je uvjerenje bilo u isti mah i vrlo privlačno i vrlo pogrešno, u što sam se uvjerio na vlastitom primjeru kao i na mnogim drugima u kasnijoj praksi *Družine*, no pristao sam na pokušaj. A onda, bili su tu i Korovi, ti zborovi govorenih riječi – njihov zaista novatorski specijalitet – u čiju sam praksu ušao bez većih problema. I tu sam onda otkrio Ivšićevog *Narcisa*, tekst koji je u korskoj verziji bio na stalnom repertoaru *Družine*. *Narcis* me je zbumio i fascinirao vise nego *Gordogan*, pa sam da-kako tražio priliku da o njemu što prije razgovaram s Radovanom. Kako sam već rekao, on je volio govoriti o svom radu, što me ne čudi s obzirom na zaista uski krug onih koji su ga poznavali i mogli mu biti kakvo-takvo reaktivno ogledalo. Sama je ta činjenica pomogla da mi o *Narcisu* govoriti s mnogo žara i zadovoljstva, upozoravajući me bez prestanka na detalje koji bi mi eventualno mogli izbjegći, u čemu je vjerojatno imao pravo. Jer tih je "detalja" bilo na svakom kvadratnom centimetru primjeka kojim se služio. Ne govorim to u vezi sa samim tekstom, koji je on, kao ne bas nadareni pedagog, komentirao s uzbuđenjem impliciranog autora koji želi reći baš sve u istom trenutku, nego

Ivo Malec

sa činjenicom da je moja fascinacija dolazila prije svega od same knjižice kao dragocjenog objekta, rafinirano tiskane u vlastitom izdanju: od izbora njenog omota – nikako ne mogu reci "korica" – do unutrašnjih stranica koje su imale za mene sasvim novi, prozračni lik i kompoziciju teksta. A taj nije stvarao vlastitu atmosferu samo riječima i neobičnim nizanjem svojih raspršenih linija, već je bio kao obavijen duhom dviju različitih monokromnih boja za omot i stranice, kao i čarom izabranog papira-bugačice. Nisam krio svoje divljenje koje je bilo nagrađeno: tom prilikom, ili možda nešto kasnije, Radovan mi je poklonio jedan primjerak iz serije od 24 jedinica označenih slovom grčke abecede i potpisom autora. Pripala me je "iota" ...

Svršetak rata i okupacije (1945) donio je novi, "socijalistički" režim kojemu smo se svi radovali i ne sluteći da tu počinje naš kraj. Radovan Ivšić je u kasnijim godinama više puta opisao, uvijek s istom gorčinom, to vrijeme u kojem se *Družina* malo po-

Radovan Ivšić, kolovoza 1989., Zagreb

Snimio Peter Dabac

malo raspadala pod pritiskom vlasti s jedne strane i realnosti osobnih sudsibina "povijesnih" družinara sa druge: vlast je, usprkos otporu i osobne borbe Radovana, malo pomalo prisilila *Družinu* da bude samo *Kazalište lutaka*, dok se više "starih" udaljilo i pošlo pravcem svojih osobnih poziva putem redovnih studija na sveučilištu, konzervatoriju ili drugim institucijama. S preostalima, kao i sa nekoliko pridošlih, Ivšić je i nadalje slijedio svoj san o kazalištu, pa čak i u lutkarskoj formi, te je zajedno s Habunekom uspio dati svojoj otpornoj iluziji izvjesnu formu egzistencije javnim nastupima, gostovanjima, čak i uspjesima, pri čemu je, treba priznati, potpora grupe bila vise nego mlača; kažem grupi, jer je *Družina mladih* tiho nestajala, pogotovo nakon inače uspjele turneje u Istri gdje su je zamorna putovanja u vojnim kamionima, nedostatak sna, komarci, pa i izvjesna glad, dobrano dotukli. Polaganu je smrt bilo nemoguće spriječiti, pa se na kraju bespomoćni, dosta osamljeni i iscrpljeni Radovan povukao i, bar za mene, nestao s vidika. Tako sam izgubio priliku jednog

novijeg razgovora o *Narcisu*, koji je ipak i po posljednji put iskrisnuo među nama prilikom onih bezveznih ali propagandno vrlo uspjelih "omladinskih akcija" poput gradnje pruge Brčko-Banovići, gdje se preostala *Družina* još željela pokazati korisnom. I tu mi je Radovan – bilo je to u još pretpotpornoj Tuzli gdje je sva mlada "elita" ubrzo pronašla neku kafic-baraku s "najboljom turškom": tu je jedna snažna ruka neprestanim udaranjem malja pretvarala u "prašinu" svježe pečena zrnca kave u udubini ispraznenog debla, a druga ih odmah prenosila u džezve s vodom koja je kipjela na nekom nevjerojatnom štednjaku – tu mi je, dakle, Radovan u smijehu ispričao svoju nezamislivu protonadrealističku anegdotu: hodajući nasipom pruge u gradnji, odjednom je čuo iza sebe nečiji glas koji je, aludirajući na stih iz *Narcisa* – "on roni pijesak u tihu vjetar" – mirno izrekao: "on roni šljunak na tihu prugu". Okrenuvši se, Radovan je video nepoznatog mlađića, koji je bez daljnog komentara i ikakva pogleda, isprazio svoje tačke na nasip, te produžio svoj put ...

Zbirka *Tanke*

Kako sam rekao, tu su se naši putevi počeli razdvajati, njegov u produženoj i unaprijed izgubljenoj bitci s očajnim mediokritetima državne administracije, a moj u produženju studija na konzervatoriju. Tek sam u njegovim kasnijim izjavama pročitao da se povukao u samoču na Sljemenu, dok sam ja po završenom studiju otisao početkom pedesetih u riječku operu, a iz nje na služenje odvratnog "vojnog roka" u jugo-armiji. No prije toga, ne znam kojom prilikom i gdje, došla mi je u ruke tada još neobjavljena Ivšićeva zbirka *Tanke*: u isti mi je trenutak postalo jasno da će one biti izvor moje prve samostalne kompozicije poslije studija na konzervatoriju. Pažljivo sam izabrao deset tih kratkih pjesama "japanskog" modela, da bih osigurao formalni kostur djela, a onda završenom ciklusu dao naslov *Radovanove pjesme* i taj naslov "ukomponirao" u djelo. Ne sjećam se da li sam imao prilike govoriti Radovanu o tom svom koraku u njegov životni prostor – vjerojatno jesam, jer još čuvam u svojoj knjižnici minijaturno i dražesno izdanje te zbirke tiskane 1952., čiji mi je primjerak poklonio s lijepom posvetom u formi igre riječi. No on sâm nije nikada previše govorio o zbirci *Tanke*, pa mi se kataloga učinilo da ju baš i ne voli – za tu sam misao odgovoran samo ja. O muzici isto tako ništa, ne zato što ona ionako i već odvana nije bila "moj lik", nego vjerojatno zbog solidarnosti s onom meni, kod nadrealista, nerazumljivom i gotovo epidermijskom nepodnositivosti samoga postojanja muzike. Radovan je, ne u ono "naše ranije" doba, nego znatno kasnije, pa i u prvom broju časopisa *Gordogan*, govorio o muzici s onim istim konceptualno pogrešnim stavovima i distancama koje neizbjježivo proizlaze iz jednog ideološkog autizma, na rubu neozbiljnosti.

Kako bilo da bilo, žalim što ne uspijevam smjestiti možda baš u to vrijeme Radovanovo "otkriće" Rovinja, napuštenog i zapuštenog, gdje se nastanio u jednoj visokoj i praznoj dvokatnici

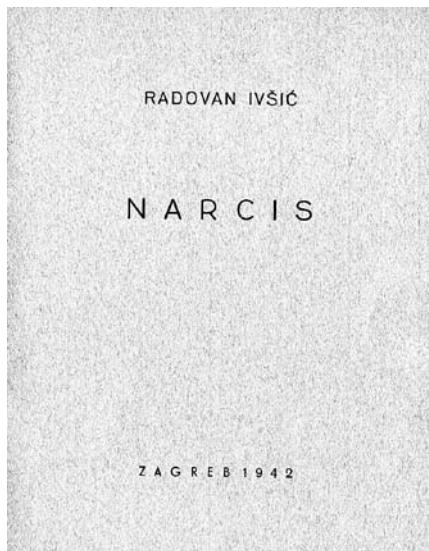
koja je sadržavala ništa manje nego osam soba bez ikakva komfora. Govorim o nje-govoj rovinjskoj avanturi (ili bijegu) zato što mi se čini da se u nekim redcima zbirke *Tanke* mogu gotovo identificirati rovinjski modeli prirode – ne znam ne reduciram li pjesničku dimenziju spomenutih tragova na banalnost vlastitih sjećanja tog tada napuštenog grada: taj će uskoro postati plijenom nadri-“intelektualaca” i “umjetničara” iz cijele Juge. Kao što ne znam da li je baš Radovan nehotice lansirao “modu” Rovinja, no svakako je bio jedan od prvih koji je odmah prepoznao rijetku ljepotu tog grada mrtvih duša. Ali kad su kojekakvi duhovi bez duše počeli dolaziti u napuštene kuće, on je bez okljevanja otisao: drevni ribarski gradić prepušten je oskvruću.

Po mom povratku iz vojske u civil(izira)ni svijet sredinom 1953., opet sam počeo susretati Radovana, koji se zaposlio na konzervatoriju – vrijeme je bilo neizmjerno teško poslije Titovog prekida sa Staljinom (ali ne i staljinizmom) i svi smo morali tražiti kakve-takve izvore sredstava za život – i saznao da je sreća neke osobe iz Francuske, koje su mu ponudile stanovanje kod njih u slučaju da uspije doći u Pariz. On je toliko beskrajno želio otici da nije bilo govora da ne “uspije” i – uspio je! Našao se Francuskoj više od petnaest godina poslije svog prvog boravka u Orangeu. Znam da je bio presretan, jer mi je često slao pisma koja su govorila o oduševljenom otkrivanju Pariza, i poticala me da učinim sve da pođem istim putem. Znam samo to da sam zaista pokušao sve, ali za razliku od mnogih kolega, moje su molbe za stipendiju bile redovno odbijane, pa sam tek zahvaljujući jednoj bliskoj osobi koja je shvatila da treba izbjegići zagrebačke vlasti, konačno dobio stipendiju na – dva mjeseca ... Učinio sam sve da iskoristim bar to i otpustovao početkom 1955. u Pariz, gdje sam, eto, opet pronašao prijatelja Radovana. Njega, a pomalo i sebe.

Tu počinje jedna druga priča za čije detalje ne mogu garantirati na kronološkom planu – još smo u davnoj polovici pedesetih godina ! – ali mogu sa sigurnošću garantirati na činjeničnom.

Život u Parizu

Radovan se u međuvremenu preselio iz prigradskog Asnièresa, gdje je bio gost osoba upoznatih još u Zagrebu, i našao mali stan u obliku šireg hodnika, ali dobro smješten u jednom od brojnih centara u Parizu, blizu Gare Saint-Lazare. Zbližila su nas dosta bliza mjesta stanovanja kao i imena njihovih ulica: njegov “hodnik” u Rue de l’Isle i moja potkrovna sobica u

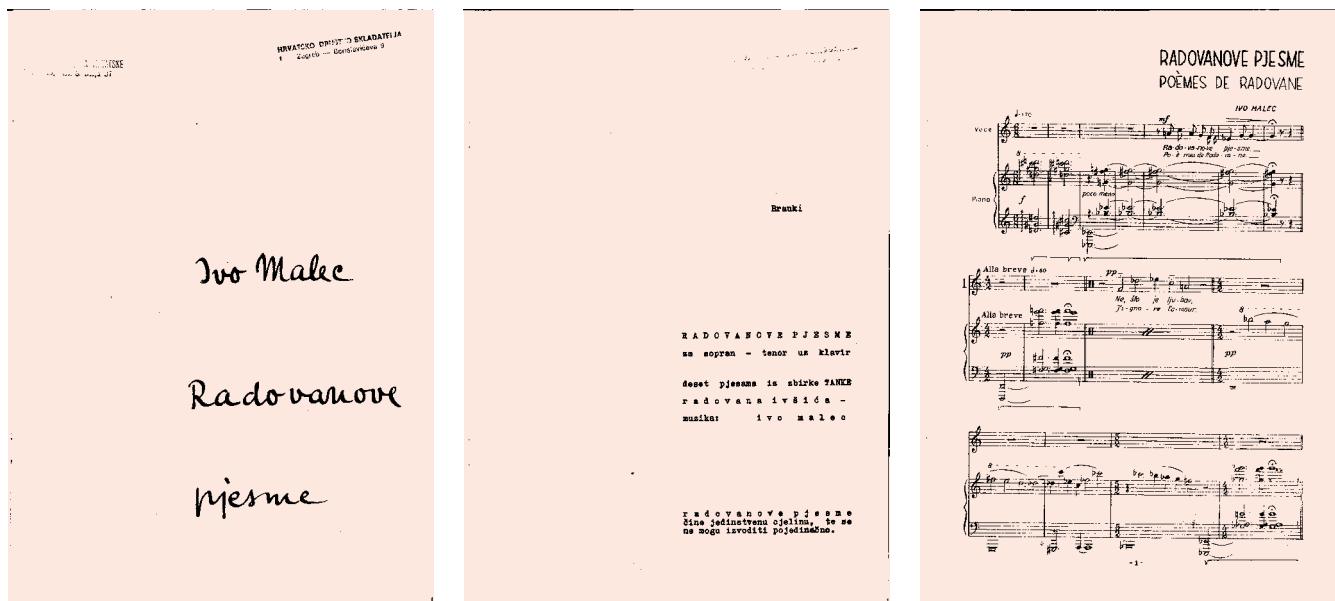
Radovan Ivšić: *Narcis*, treća stranica knjige – tiskanje dovršeno 13. listopada 1942. u Tiskari Matice hrvatskih akademika

Rue Rouget-de-L’Isle. Bili smo dakako siromašni, ali to nije bilo važno. Radovan se zaposlio u ne znam kakvom poduzeću da bi kontrolirao mehanografski proces bušenja rupica na kartončićima – to mu se zaposlenje osobito sviđalo, jer je bio sâm u jednoj prostoriji gdje mu posao nije tražio ni osobitu pažnju ni mnogo vremena, pa mi je s veseljem rekao da je bio plaćen kako bi nesmetano čitao svoje knjige! Ja sam pak pokušao što manje trošiti novac od svoje stipendije – ostao sam s njome u Parizu punih šest mjeseci! – i odlazio često kod Radovana na njegov specijalitet: špagete u sosu od rajčica – bila mu je to ono najjeftinije i najjednostavnije za osobnu kuhinju! Ne sjećam se da li se to desilo već tada, ili možda u neko drugo malo kasnije vrijeme, ali mi je još u pameti trenutak kad je usred te naše gozbe upao kod

njega nitko drugi nego Ionesco, s kojim se Radovan već bio upoznao ranije i koji je tada, iako već vrlo poznat, još dolazio kod kolega – još, naime, nije bio ušao među besmrtnike Francuske akademije (l’Institut de France). Grupa nadrealista, koju je Ivšić redovno posjećivao, definitivno je potom izbrisala Ionescovo ime iz svog adresara ...

Neću međutim zaboraviti Radovanovu sreću kad mi je jednoga dana rekao da je *Kralj Gordogan* prihvaćen od Francuskog radija i njegovog prestižnog Nacionalnog programa, kao tekst za jednu radio-izvedbu u režiji tadašnje zvijezde radijskih redatelja, Alaina Trutata. Bilo je to veliko priznanje jedne javne institucije, a za Radovana golemo osobno zadovoljstvo, već i zato što mu za bilo kakvu javnu izvedbu *Gordogana* na materinjem jeziku nije do tada pružena ni najmanja prilika, dok će ga se sada čuti na francuskome, i to u njegovu vlastitom prijevodu! Približavalo se ljeti i za mene imperativni povratak u Zagreb, ali ču se tog lipnja sjećati i ja kao jednog od velikih mjeseci. Najprije mi je bila naručena – moja prva profesionalna narudžba! – “scenska glazba” koju je za *Gordogana* želio redatelj, a Radovan je vjerojatno preporučio da to učinim ja. A onda, dan-dva prije odlaska, moje otkriće konkretne glazbe – no to je druga, moja osobna priča ... Trutata sam susreo nakratko, i on mi je bez specijalnih uputa prepustio brigu i izbor za glazbene intervencije. Po prvi sam put tom prilikom susreo *Kralja Gordogana* ne kao amaterski glumac, nego kao profesionalni suradnik.

Radio-realizacija je bila predviđena negdje u zimi 1955-56., i tu sam se osobno morao pojavit sa svojom partiturom; bila je napisana za desetak instrumenata i osobno sam dirigirao njen snimanje, obavljenog dakako prije nego je počeo rad u studiju na snimanju kompletognog komada. Radovan je, kao rijetko, “plivao” u sreću, toliko je profesionalni pristup radu grupe eminentnih

Prve tri stranice publikacije – Ivo Malec: *Radovanove pjesme* (1952); Za sopran-tenor uz klavir; Deset pjesama iz zbirke Tanke Radovana Ivšića, Udrženje kompozitora Hrvatske, Zagreb, 1955, 26 str. (notografirao: M. Jazbec, umnožavanje: Ratimir Prević, Medulićeva 8; naklada: 100 kom)

glumaca bio zadržljivo i, na naše zagrebačko iznenađenje, pun poštovanja prema tekstu i autoru. A taj je autor mirno, ali i uzbudljivo, sjedio u svom kutu i pratilo čudo koje se zbivalo pred njegovim očima ne mijesajući se u posao, osim kad bi redatelju, inače u tančine pripremljenom, ustreljalo kakvo objašnjenje. Uostalom, to je bio i moj slučaj sto se tiče ubacivanja i miksanja glazbenih izvadaka, sve pod jasnim direktivama redatelja i nevjerojatne imaginacije snimatelja, koji je po zahtjevu i potreba stvarao zvučne atmosfere manipulacijama na bogatom pultu. Osobno sam, "za svoj račun", pažljivo pratilo taj rad na zvuku i tretiranju snimljenog govora, i otvarao u svom duhu puteve, pa i modele za svoj budući rad. Usput rečeno, prva je žrtva mog tonskog naukovanja opet bio sâm Ivšić, jer sam nekoliko mjeseci kasnije, posjećujući eksperimentalne studije *Groupe de Recherches de musique concrète*, u njima realizirao svoju prvu, neizmerno naivnu ali za mene odlučujuću kompoziciju u tehnički konkretne glazbe, i to na Radovanovih 36 rečenica *Mavena*. Manipulirajući glas glumice – bila je to ona ista koja je u *Gordogana* igrala Tibelicu – a u želji da govorenom tekstu dam glazbeno-koloriranu dimenziju i uklopim ga u zvučno okruženje logikom zvuka, markirao sam svoj vlastiti put.

Nikako se ne mogu sjetiti kako je dugo trajalo snimanje *Gordogana*, ali se itekako sjećam visoke i trajne profesionalne atmosfere koja je Radovana ipak morala pokolebiti u uvjerenju da, misleći na davni družinarski rad na *Gordogantu*, svatko može biti glumac ... Konačni je rezultat bio ne samo jedan izvanredni produkt kazališnog tipa, nego iznad svega jedne specifične radiofonske umjetnosti koja je tada bila u usponu. U tome je smislu Ivšićev *Kralj Gordogan* u francuskoj radio-verziji bez sumnje inspirirao realizaciju koja ostaje savršenim primjerom tog žanra. Osjetio

sam nekako da se upravo preko njega Radovan možda još i više približio svom idealu poezije koja se putem teatra inkarnira u ljudskom glasu. Zato je vjerojatno njegovo zaista često i uviјek vrlo "aktivno" slušanje snimke *Gordogana* bilo za njega nešto poput nužne hrane koja ga je ne samo "tješila", nego mu i pružala sasvim konkretni materijal za misao, za plodno uzbuđenje. Inače, to često slušanje bilo mu je tehnički omogućeno jednostavno zato sto sam pri svom sljedećem dolasku u Pariz, ponio sobom svoj nosivi amaterski magnetofon koji sam mu prodao po cijeni koja nam je uzajamno konvenirala, jer je meni iz muzičko-profesionalnih razloga ustreljao bolji.

Susreti postaju sve rjeđi

Godine, koje ionako ne znaju ništa drugo nego prolaziti, do nijele su nam opet i po ne znam koji put odvojene sudbine i puteve. Kad sam se definitivno preselio u Pariz 1959, zahvaljujući Dutilleuxima⁶¹ koji su mi ustupili jednu manju ali ugodnu mansardnu prostoriju – uređio sam ju vlastitim rukama – mogao sam se nastaniti i početi ozbiljnije organizirati svoj život, a prije svega profesionalnu praksu. Već sam bio stekao mnogo prijatelja u glazbenim krugovima, što mi je pomoglo da dodem do malih zarađa radeći kao "crnac" za kompozitore, ili pak kojekakve druge poslove vezane za glazbu, kao na pr. uređivanje glazbene knjižnice glasovitog, u povijesti glazbe poznatog Salona Edmond de Polignac, ili pak komponiranje manjih radova po narudžbi. No najvažnije mi je bilo stalno posjećivanje Club d'essai francuske radiodifuzije, u sklopu kojeg su se nalazili studiji *Groupe de Recherches de musique concrète*, gdje sam nakon uspjelog staža, ušao 1960. u Schaefferov novoosnovani Service de la Recherche i počeo raditi kao

⁶¹ Henri Dutilleux, veliki francuski kompozitor i njegova supruga, pijanistica Geneviève Joy.

Ivan Picelj

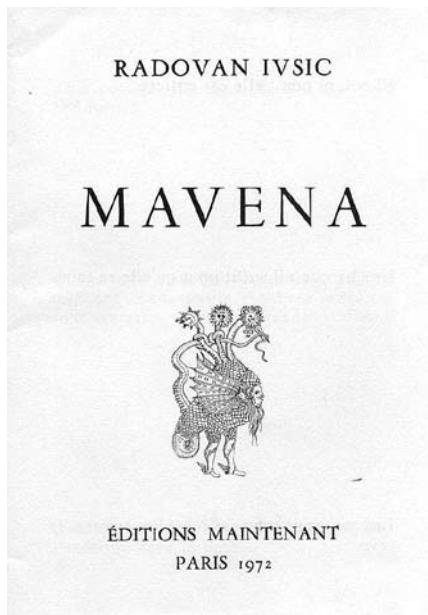
asistent u *Groupe de Recherches Musicales* i stekao pravo na svoju prvu francusku (malu) plaću! Susreti s Radovanom postali su sve rjeđi, osim onog vremena kad je ne znam kojim čudom našao prično veliki i jeftin stan u Rue Galande koja je, kao i cijeli taj povjesni dio Quartier latina, bila posve zapuštena. Radovan, koji se već duže vremena gotovo ekskluzivno družio s malom grupom nadrealista čije je sastajalište bilo u jednoj kavani na "desnoj obali" – adresu je tajio – rado nas je povremeno primao u tom stanu, gdje je s njime bila njegova supruga koju je oženio u Zagrebu. Ta osoba zaista nesnosna – to kažem da bih ostao umjeren – peremptorno je i nezvano preuzimala intelektualno kormilo kuće, što me je, skromno priznajem, neizmjereno nerviralo zbog Radovana čiji je intelektualni nivo bio sasvim drugačijeg kova. Odlučio sam da više ne dolazim, u čemu me je slijedio i naš dragi Picelj, koji je posjećivao Radovana tada i kasnije pri svakom svom dolasku u Pariz. No neću zaboraviti veselu anegdotu koju mi je Radovan ispričao baš u tom stanu, jer se čini mi se radilo baš o njemu (ukoliko tu istinitu priču sa stanom ne mijesam s jednom ranijom ili kasnijom stambenom pričom); postojala je, naime, tada nezakonita ali uobičajena praksa da se nekomu, u želji da taj bez problema ostavi svoj stan, isplati tzv. "pas de porte", to jest dogovorenna svota novca. Kako je kvart bio pred renovacijom, Radovanu je bio ponuđen takav "pas de porte", čija je svota bila toliko velika da mi je Radovan uz grohotni smijeh rekao da toliku hrpu novca "u ži-

André Breton i Radovan Ivšić, prosinac 1954.

votu nije video"!

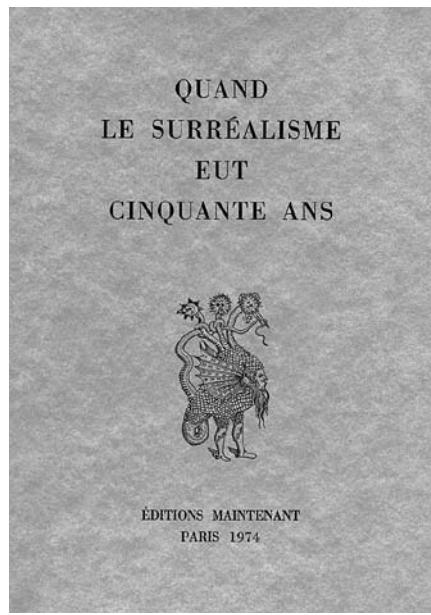
No, budućnost je za naše odnose bila manje vesela: ne sjećam se da li smo se uopće vidjeli kroz više godina, i jedini je kontakt bio u malim pošiljkama njegovih kratkih, u krugu nadrealista objavljenih tekstova, uglavnom ironično-protestnog sadržaja bez ikakvog učinka osim čina deklaracije onog njima toliko važnog pitanja osobnog moralta. Žao mi je reći da nisam volio te Radovanove "tanke" pričice, usiljeno agresivne, jer Radovan nije bio nikada dovoljno "zločest" da sličnim tekstovima udahne potrebnu uvjernjivost. No jedna druga zgoda, za mene od "životne" važnosti, ponukala me da ga zamolim za pomoć. Bio sam već daleko u pripremnim radovima na djelu *Oral*, u koji sam ukomponirao odlomke teksta iz *Nadje* Andréa Bretona predviđenih za tonsko obrađeni govor glumca. I najednom se sjetio da nisam tražio od Bretona autorizaciju! U panici sam dakle odlučio da telefonski zamolim Radovana, koji je Bretona gotovo dano-mice sretao, da me pokuša asistirati u mojoj molbi za autorizaciju. Mirno mi je, i prijateljski, odgovorio da mi ništa ne može garantirati, ali mi je dao zaista mudre savjete za pismo koje mi je sugerirao da pošaljem Bretonu. Prilično sam se uznojio da nađem pravi ton i pravu ali jednostavnu argumentaciju, pa sam u siječnju 1965. dobio od Andréa Bretona vrlo elegantno i biranim riječima napisano pismo i autorizaciju. Apsolutno sam siguran – radilo se o glazbi! – da bez Radovanovog posredovanja tu autorizaciju nikako i nikada ne bih dobio. Moj je dug, neizmjeran i nikada zaboravljen, ostao bez drugih odjeka: Radovan se sa svojom grupom nadrealista sve više udaljavao i od intelektualnog svijeta i, što je manje važno, od svojih starih prijateljstava. U međuvremenu se bio razišao sa svojom ženom i u nadrealističkoj grupi sreо svoju buduću životnu družicu, cijenjenu i izvanrednu autoricu više eseja i knjiga, Annie Le Brun. Nju tada nisam ni sreо ni upoznao, i video je tek na televiziji, kad je – tisuću šezdeset osma je već prošla tuda! – napala tek rođeni "ženski pokret" ne sa stanovišta "prava", nego sa stanovišta intelek-

Naslovne stranice nekoliko brošura edicije Maintenant (tj. Sada):

Radovan Ivšić: *Mavena*, 1972.

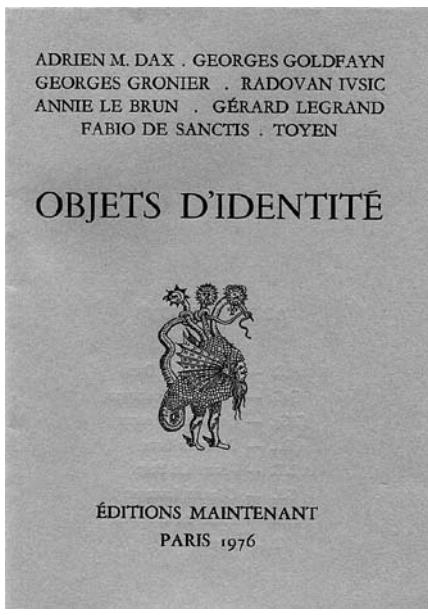
Georges Goldfayn, Radovan Ivšić, Annie Le Brun, Gérard Legrand, Pierre Peuchmaurd i Toyen: *Quand le surréalisme eut cinquante ans*, 1974.

Adrien M. Dax, Georges Goldfayn, Georges Gronier, Radovan Ivšić, Annie Le Brun, Gérard Legrand, Fabio de Sanctis i Toyen: *Objets d'identité*, 1976.

Tiraža pojedinih izdanja bila je 95 primjeraka, tisk na papiru ingres.

Na početku godine 1969. pariški nadrealisti su se "složili da 'suspenderaju' nadrealistički pokret kao pokret". Godine 1972. dio njih pokreće ediciju Maintenant, ne služeći se "više javno imenom nadrealiz-

ma". "Ima nas nekoliko (Georges Goldfayn, Georges Gronier, Annie Le Brun, Gérard Legrand, Toyen i još neki drugi), koji nismo odustali da kolektivno nastavimo avanturu, koja se za svakoga od nas konkretnizala u nadrealističkom pokretu." (prema Matanovu razgovoru s Ivšićem u prvome broju *Gordogana*, br. 1, 1979, str. 118, te razgovoru Slavice Barović s Ivšićem, prvi put objavljenome u knjizi – Radovan Ivšić: *U nepovrat; Članci, razgovori i dokumenti, 1956–1989.*, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1990, str. 33)

tualno koncipirane zablude, odnosno zamke naivnosti. Radovano "moći reći" našlo je svoju repliku u "biti protiv". No sama je Annie, koju sam upoznao mnogo kasnije, svojom superiornom inteligencijom, kao i začudno tihim glasom te krhkrom povodom, bez ikakva napora impresionirala sve oko sebe, osobito sposobnošću da sluša.

Odnos prema Bretonu

Sve su to godine u kojima mi je od vremena do vremena stigla po koja njegova knjiga, zasada uglavnom prijevodi njegovih hrvatskih tekstova. Kasnije će doći i novi, francuski originali, na koje osobno nisam želio odgovoriti izdanjima vlastitih ploča: nisam bio siguran da ga (ih) moja glazba, i glazba uopće može zanimati. Pretpostavljam da je bio zadovoljan sto se njegovo ime počelo opet spominjati i u Hrvatskoj, gdje su mu objavljena i djela, no o svemu tome nisam ništa saznavao od njega direktno – ta naša nesretna i njegovana "umjetnička" distanca! – sve dok ih nisam jednog dana telefonski pozvao na večeru sa nekoliko mojih prijatelja. Bilo je to ugodno, puno smijeha – Radovan je volio smijeh – uz razgovore političkog sadržaja, jer smo svi bili "lijevi" – do onih intelektualno-ideoloških koji, više nego bilo kakva izjava ili šutnja, daju dosta autentičnu sliku o osobama. Drugom sam ih prilikom pozvao same, i to je možda bila jedina prilika u kojoj nam je bilo dano da evociramo naše prošlosti, one koje su

bile povezane premnogim nitima, a onda i one čiji su šavovi već odavno bili popucali. Trećom sam se prilikom našao na večeri kod Ivšićevih koji su sada zajedno stanovali u jednoj od onih ulica koje se poput manjih rijeka slijevaju u veliku, u ovom slučaju na "Grands boulevards" kojima je André Breton davao neku gotovo mističnu dimenziju. Bio je to vrlo prostrani stan gotovo do kraja ispunjen golemom količinom knjiga. Svi su zidovi, pa i manji prostori bili, prekriveni policama knjiga koje su bile poredane u dva reda, red ispred i red iza. Bio je to jedini način da se tu količinu knjiga nekako smjesti, što izgleda nije predstavljalo posebni problem za Radovana, koji je, po riječima Annie, u svakom trenutku i bez ikakve teškoće nalazio željenu knjigu. Povodom tih susreta i kroz ono malo riječi koje je Radovan tu i tamo i kao usput izgovorio o Bretonu, postajalo mi je sve jasnije da je taj iznimni čovjek postao za Radovana jedina religija kojoj se, uz poeziju, odao cijelim svojim bićem. Znam da bi on na samu riječ "religija" živo reagirao, ali to je bilo i tada, pa je još i danas, moje "čitanje" Radovana iz tog doba. Njegovi česti boravci, za koje sam znao, u Bretonovoj "kuli" u Saint-Cirq-Lapopie iznad čudesne rijeke Lot, dali su toj religiji jednu autentičnu osobnu dimenziju, ali Radovan, koji je za sve to bez sumnje imao svoje razloge, nije ni o njima ni o svom životu uz Bretona nikada govorio. Kao što je i odbio davati bilo kakve informacije o njegovoj smrti (1966) koju je pratilo svojom prisutnošću, pa zatim ni o svojoj pratnji Bretonova tijela iz Saint-Cirq-Lapopie do Pariza.

Josip Torbarina, Vlado Habunek, Radovan Ivšić i Annne Le Brun

Annie Le Brun

Opet jednom moram priznati da se ne sjećam naših odnosa sedamdesetih i osamdesetih godina, što znači da su bili vrlo rijetki, ako ne i nepostojeći. On je vjerojatno bio zauzet svojim "povratkom" u pisanje, a ja svojim kompozitorskim radom uz profesuru kompozicije na pariškom konzervatoriju: bile su to zrele godine neprestanog rada i angažmana, pa reći da nam je uvijek nedostajalo vremena za "normalni" život, ostaje samo vječno banalnom konstatacijom. Post-šezdesetosmaški je život bio u istimah i strastven i komplikiran – to su godine irupcije avangarde! – no za umjetnost uglavnom plodan, pogotovo od dolaska socijalista na vlast 1981. i velike kulturne politike ministra Jacka Langa. Kažem to u svoje ime, jer vjerujem da nadrealisti, i Radovan s njima, nisu bili istog mišljenja. "Hrvatsko proljeće" me je imošlo, iako bi trebalo reći da nisam ništa učinio da bih ga slijedio: staleški sam, naime, bio odstranjen istim sistemom ignoriranja koji je bio ranije primijenjen na Radovana, a prezaposlenost u to možda najplodnije doba mog života zakrčila mi je puteve prema bilo čemu drugom. Uostalom, nitko me nije ni tražio ... Veze s Radovanom, a sada i s Ivšićima, logično su i prirodno oživjele povodom napada Srbije na Hrvatsku, koji je Annie osudila glasovitim člankom u *Libération: Guernica je danas Vukovar*. Kako, na sreću, avionske veze Pariz-Zagreb nisu bile ukinute, putovao sam često u Zagreb, a koliko znam i Ivšićevi, i tu sam jednom prilikom sreo u foajeu *Gavelle* dragog mi glumca Zlatka Crnkovića, koji mi je slomljeno rekao: "Vidiš li što su nam učinili?" Ta gotovo biblijska rečenica ostala mi je u sjećanju koje nikada nije oslabilo, pa ni onda kad je sve završilo a ja pripao, kao i Radovan, domovini koja je po četvrti put promijenila ime svoje države ...

Ruka na ljesu

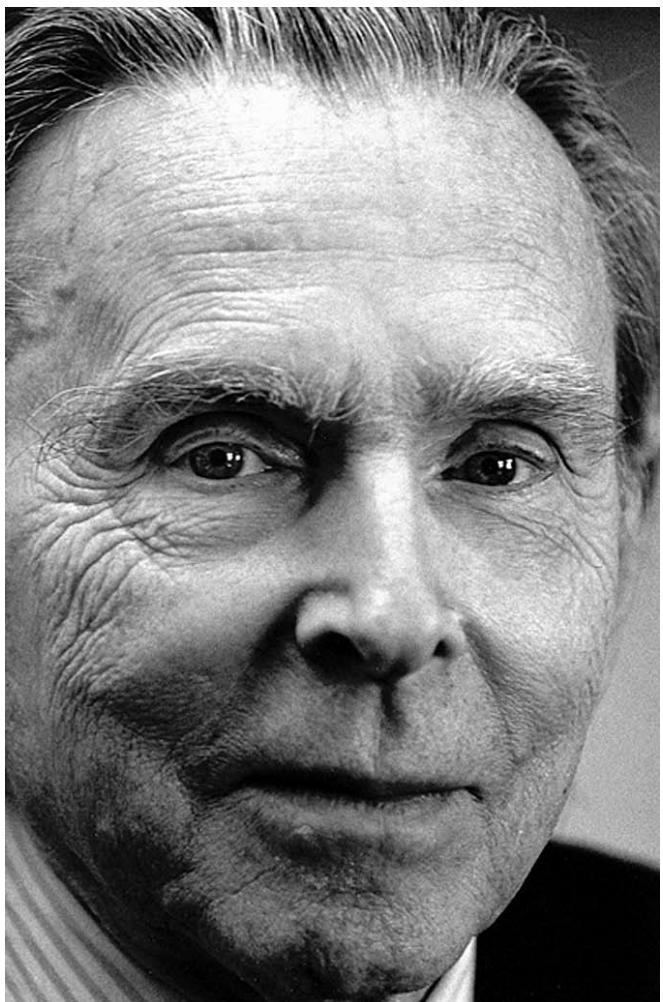
Dvadeset i prvo stoljeće nas je vrlo ljubazno približavalo časnoj kategoriji osamdesetgodišnjaka, koji su se odsada sretali ili na primanjima u Hrvatskom veleposlanstvu ili na predavanjima u društvu AMCA⁰². Čudno je kako se nakon tako dugog života, pa često i intelektualno-umjetničkog suživota, razgovori svedu na "kako si (mi)?", "kako je zdravlje?", to zdravlje koje je Radovana malo pomalo ostavljalo, primoravajući ga na kraće ili duže boravke u bolnici zbog srčanih problema. Ja sam mu pak sa svoje strane, po nezaobilaznom refleksu, govorio o svojim zdravstvenim brigama, što je uvijek završavalo nekim vicem: zdravlje je dakako ozbiljna stvar, ali ga mi nismo smatrali dostoјnjim preozbiljnih komentara. Rado sam gledao Radovana pri tim susretima, gdje je sve češće morao sjesti zbog umora, no u stajanju se njegova visoka i vitka figura uvijek isticala. Duga kosa je još uvihek bila tu, kao i glasovita fluorescentna kravata čiju je boju često mijenjao. Okružen mnogim znancima, pozdravljaо je, uz široki smješak i pruženu ruku, svojim poznatim "mon cher" ili pak "dragи мој", dok mu je govor uvijek bio susretljiv, nasmijan. Gledajući ga, dakle, neprestano sam mislio na tolike neodržane ili izgubljene razgovore, koje bih bio volio imati s njime, pogotovo one oko *Narcisa* koji ostaje za mene – neka mi bude oproštena ova misao neautorizirane osobe – jedna neočekivana i beskrajno važna prekretnica u hrvatskoj poeziji. Radovan je, ako se ne varam, vrlo mnogo govorio o svojim stavovima u poeziji, o okolnostima u kojima se ona rađala, o svemu "oko", ali ne o onome što bi bilo zanimalo mene: zašto ova riječ a ne neka druga, što ju čini jedinom i bezuvjetnom, itd? Dakle sve ono što je, bilo ozbiljno bilo žargonski ali i potrebno, prožimalo svu novu problema-

tiku muzike i zvuka nakon što je tonalitetni sustav bio napušten. Ali nemam zapravo što žaliti, jer je i u muzici sva ta problematika postala bespredmetnom, prekrivena debelim slojem neizbjegljivih novih problematika s kojima je poezija, pa onda i ona same muzike, često imala samo privremene veze. – No vidim da skrećem u domenu koja nije cilj ovih sjećanja ... Ali kako je odvojiti od onoga na čemu je zapravo počelo, i trajalo, naše druženje?

Kad je Radovan umro – bilo je to na Božić 2009 – njegov je ljes prije kremacije na groblju Père Lachaise bio izložen pred mnoštvom onih, mnogobrojnih, koji su došli na oprost s njime. Čekao sam da svi odu, pa onda položio ruku na ljes kako bismo se po posljednji put rukovali.

Pariz, studeni 2011.
www.ivo-malec.fr/

© Ivo Malec

Radovan Ivšić

Božo Kovačević

O Radovanu Ivšiću

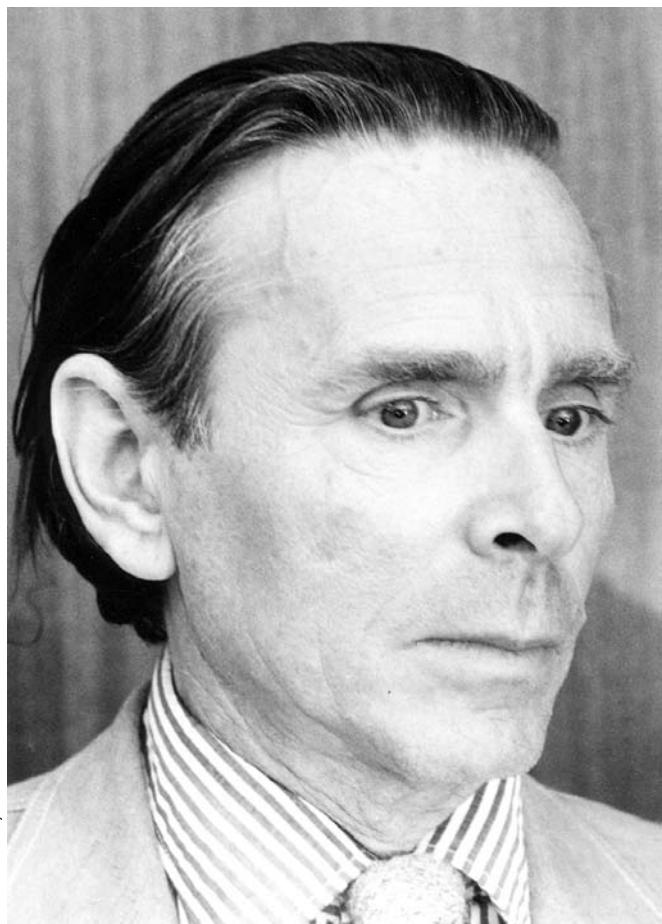
*Nad ulaznim vratima, pričvršćen na zid, bđio je desetak centimetara veliki vrag
s mefistofelovskim plaštem na leđima i ubojitim ostima u ruci
– bio je to pouzdan znak da je posrijedi Radovanov stan*

Na mojem primjerku knjige *Bunar u kuli* rukom je napisano: "Boži Kovačeviću za ozbiljan rad na časopisu *Gordogan*. Od srca, Radovan Ivšić, 11. 11. 1981."

No, dvadesetdvije godine poslije, kad je doznao da sam kao tadašnji ministar pronašao i iskoristio zakonsku mogućnost za davanje neznatne finansijske potpore novoj seriji časopisa *Gordogan*, Radovan Ivšić naljutio se na mene. Te 2003. godine započeo je moj petogodišnji veleposlanički mandat u Moskvi i od tada se nismo vidjeli. Jednom – mislim da je to bilo 2008. godine za mog kratkotrajnog boravka u Zagrebu – podigao sam slušalicu telefona i on je, shvativši da sam se javio ja, usiljeno ljubaznim glasom tražio moju suprugu. Nakon toga se nismo ničuli.

Kad smo 1978. Branko Matan i ja otpočeli pripreme za izdavanje časopisa *Gordogan*, kulturna je javnost pokazala stanovit interes za naš projekt. U jednom razgovoru za novine rekao sam, pod utjecajem tadašnje poststrukturalističke literature, da je za mene *Gordogan* označitelj kojemu će tek biti pridano značenje. Radovan je, u razgovoru s Brankom Matanom koji je bio objavljen najprije u *Studentskom listu*, a zatim i u prvom broju našeg časopisa, rekao da *Gordogan* za njega "predstavlja otvoreni prostor, brisano područje, ničiju zemlju, gdje je ostavljeno svakome da se nađe ili izgubi". Ali taj otvoreni prostor i ta ničija zemlja već su bili obilježeni mnogo čime osim istančanim poogra-

vanjem riječima i slovima vlastita imena u tom začudnom naslovu. Drama je iskazala ne samo ono što je talentirani mladić Radovan Ivšić 1943. u Zagrebu, kad je pisao taj kazališni komad, mogao znati o Gordonu Craigu ili Jarryju nego i ono što je instinkтивno i nepogrešivo osjećao o staljinizmu i nacizmu. Činjenica da u trenutku kad su izgovorene te Ivšićeve riječi *Gordogan* još nije bio izведен u Zagrebu premda je od njegova nastanka proteklo više od trideset godina također je – barem za one koji su znali što se u prvim poslijeratnim godinama događalo s Družinom mladih i kako je nasilnom intervencijom staljinističkih vlasti njihov projekt ugušen 15. listopada 1948. – davala vrlo određeno značenje i naslovu drame i pojavi njezina autora u jawnom životu. Nije mogla ostati bez ikakva značenja ni činjenica da je sin bivšeg rektora zagrebačkog sveučilišta, brilljantni prevoditelj s više jezika, pjesnik i intelektualac, nakon što je iza sebe imao i staž direktora najuspješnijeg onodobnog kazališta lutaka, u vrijeme prije odlaska u Francusku kao tridesetogodišnjak živio u jednoj lugarnici na Sljemenu bez struje i vode. Besmislena i sitničava, nepoetično birokratski gordoganska bila je odluka vodstva Društva književnika Hrvatske 1961. da Radovana Ivšića – kad je već preživio ustaški režim koji ga je obilježio oznakom o dekadentnosti jednako opasnom kao što je bila žuta šestokraka zvijezda i kad je neokrznuto slobodan izmaknuo nimalo mu naklonjenom režimu prvih godina komunističkog totalitarizma – simbolički ubije isključujući ga iz svojega članstva.

snimio Nenad Ilijć

Radovan Ivšić, 1978, portret snimljen za prvi broj *Gordogana*

Ivšić kao da ništa nije zaboravio

Premda je sedamdesetih godina Ivšić postajao sve vidljiviji i sve češće spominjani sudionik kulturnog života i u Hrvatskoj, zahvaljujući ponajprije Zvonimiru Mrkonjiću koji ga je, unatoč anatemu iz 1961. godine, tretirao kao nezaobilaznog hrvatskog pjesnika i dramskog pisca, i on sam kao i njegov *Gordogan* bili su eksplizivno provokativne činjenice. Neopterećen stigmom unutrašnje emigracije, koju su sami sebi nametnuli hrvatski intelektualci razočarani i uplašeni nasilnim obraćunom s hrvatskim proljećem 1971. godine, Ivšić je prilikom sve češćih dolazaka bio posve neobična pojava u sivom Zagrebu sedamdesetih godina. Ne mislim pritom samo na njegovo vitko tijelo na kojem su mu mogli pozavidjeti različiti isusoliki idoli hipi naraštaja. Ne mislim ni na, u ono vrijeme, sasvim neobične odjevne kombinacije crnih košulja i jednobojnih kravata pri čemu je uvijek boja kravate bila takva kao da je zaljubljeni papagaj odlučio predstaviti samo najizražajniji pramen svoje pernate oprave. I poslije prve operacije srca – a te operacije u to su vrijeme bile znatno rizičnije i znatno manje rutinske nego danas – on je bio mladenački živahan, strastven u razgovoru, nevjerojatno istančan u izboru riječi i savršeno točan u dolascima na sastanke. I uvijek kritičan prema socijalističkom realizmu i uglednicima iz hrvatskog javnog života za

koje u to vrijeme nitko nije pomislio da su ikad mogli biti bliski jugoslavenskom poseljačenom odrazu jednostavne i strašne staljimističke literarne kateheze. Ni oni sami se toga više nisu sjećali ili se nisu željeli sjećati. Neki su bili ciljane, a neki usputne žrtve čistki s početka sedamdesetih godina. Neki su stradali još šezdesetih podržavajući Deklaraciju o položaju hrvatskog književnog jezika. Drugi su se s vlasti sporili o tome što je pravi marksizam i, u duhu šezdesetosmaškog pokreta, poticali opozicijsko mišljenje i onemogućavali provedbu odluka vlasti na sveučilištu. To su bile njihove tadašnje stigme i ulozi u buduće za koje kao da nisu vjerovali da će uskoro doći. A Ivšić, koji kao da nikad ništa nije zaboravio, pamtio ih je iz vremena svoje i njihove mladosti, iz vremena kad su njega kao sve očitiji primjer povijesno prevladane izopačenosti istiskivali iz javnog života dok su oni uredno kontrolirajući svoje katkad nezanemarive talente ulazili u partijske karijere ili barem u kompromise s vlašću i utvrđivali kodekse konformističkog ponašanja i ukusa nove građanske klase. Vremenjskim katapultom izbačen iz Hrvatske 1954. godine on se sedamdesetih iznenada pojavio isti kakav je tada bio. U svojim vršnjacima video je ono što oni više nisu bili ili barem ne samo ono što su oni htjeli da bude priznati i cijenjeno. Sve je to određivalo značenjsko polje imena *Gordogan*. Imena Gordogan i Radovan nisu bili prazni označitelji kojima je tek trebalo dati značenje.

Ali nova su se značenja počela rojiti neočekivano brzo.

Puhovski protiv desničara, Goran Babić protiv ustaša iz *Gordogana*

Neki su *Gordogantu* dali novo značenje i prije nego se pojavio prvi broj časopisa. Predložili smo Žarku Puhovskom da napiše članak o Solženjicinovom *Arhipelagu Gulag*. Kako je načelni dogovor s autorom postignut a članak nikako nije stizao, odgađali smo predaju materijala u tiskaru. Poslije nekoliko uzaludnih pokušaja da razgovorom potaknem predaju teksta, Matan i ja dobili smo pismo u kojem je Žarko Puhovski odbio suradnju u časopisu u kojem se objavljaju desničarski autori apostrofirajući interview s Radovanom Ivšićem kao dokaz tog desničarenja.

Drugi su – slijedeći logiku ortodoksije koja više ni iz daleka nije dominantno određivala političku stvarnost tadašnje Jugoslavije – ustvrdili da smo Branko Matan i ja ustaše, kako je to u partijskim forumima i krugovima partijskih predstavnika u kulturnim institucijama zdušno promicao Goran Babić. Netko je tu Babićevu tezu potkrijepio pismom upućenim upravi tadašnjeg izdavača *Gordogana* Centru za kulturnu djelatnost. U tom pismu uprava je upozorena da je među suradnicima *Gordogana* i Benjamin Tolić koji je svojedobno bio pravomoćno osuđen zbog protudržavnog emigrantskog političkog djelovanja.

Pridavanje tih neočekivanih značenja pojavi časopisa *Gordogan* nije ostalo bez posljedica, premda one za Branka Matana i me-

Annie Le Brun, Radovan Ivšić i Branko Matan, rad na razgovoru za *Studentski list*, početak rujna 1976, kavana Corso – u zrcalu se naziru urednici *Studentskoga lista* Branko Krištofić-Fungi i Zlatko Klanac

ne nipošto nisu bile kobne. Oznaku da je *Gordogan* časopis za književnost i sva društvena pitanja, koja je stajala u impresumu prve brojke, morali smo promijeniti i od tada je *Gordogan* postao časopis za književnost i sva kulturna pitanja. Kako je tada bilo neobičajeno da časopis uređuju samo dvojica urednika, morali smo formirati uredništvo. Dakako, tročlana uprava Centra za kulturnu djelatnost, potpomognuta agilnim suradnikom koji nije bio član te uprave ali je svakako htio čuti o čemu se govori i izreći svoje tvrdo partijsko stajalište, održala je razgovor s nama dvojicom pokretača i urednika časopisa. Taj agilni suradnik tražio je da Matan i ja potpišemo izjavu da ćemo provoditi odluke Predsjedništva CK SKH. Nama dvojici je to bilo smiješno jer nismo bili članovi SKH, a činilo mi se da je članovima tročlane uprave bilo neugodno jer se, eto, moraju ponašati kao predstavnici vlasti, moraju pokazati lojalnost sustavu koji im je osigurao pristojne plaće, dao im pristojne stanove, omogućio im pristojnu egzistenciju i pružao im iluziju da neće morati izlagati se neugodama putem ove. Kako je bilo jasno da nam se zamjera što su na popisu naših suradnika i neke nepodobne osobe, predložio sam da nam se dostavi popis osoba koje u Jugoslaviji ne smiju biti suradnici ni objavljivati u časopisima kako bismo taj popis objavili i svi će urednici znati koga smiju objavljivati, a koga ne. Dobio sam odgo-

vor da crna lista ne postoji, ali da bi svaki dobar urednik morao znati tko bi bio na crnoj listi kad bi ona postojala.

Prije nego što je izašao drugi broj časopisa, ja sam morao na odsluženje vojnog roka u Skopje. Velika je zbnjenost obuzela tamošnje vodnike bez pobjeda kad je za mene stigao paketić iz Zagreba, a u njemu šarena knjiga nerazumljiva naslova. Zapovednik bataljuna, jedan mršavi kapetan prve klase koji nije bio Oliver, dok sam pred njim stajao u stavu mirno, nekoliko je minuta procjenjivao hoće li ugroziti svoju karijeru ako dopusti da njegov vojnik kod sebe drži tako sumnjiv materijal pun nerazumljivih šifri. Napokon je odmahnuo rukom i otpustio me, a drugi svezak *Gordogana* dospio je u moju kasetu, limeni vojnički ormarić, gdje je ležala dotad već mnogo puta pomno čitana Hašekova knjiga *Doživljaji dobrog vojaka Švejka*.

Dok sam ja bio u vojsci, Branko Matan borio se za spas *Gordogana*. Optužba za ustaštvo, čini se, uplašila je i neke koji su bili na položajima i simpatizirali nas, ali nisu htjeli ništa poduzeti. Nekako se probio do Ivice Račana, tadašnjeg člana Izvršnog komiteta CK SKH, koji je neutralizirao pokušaje Babića i njegovih pristaša i omogućio da *Gordogan* opstane. Dvadeset godina

poslije toga – igrom objektivnog slučaja, kako bi rekli nadrealisti – bio sam član Vlade RH kojoj je predsjednik bio upravo Ivica Račan.

Država je cijelokupnu kulturnu produkciju financirala putem SIZ-ova, samoupravnih interesnih zajednica, paradržavnih institucija u kojima su temeljem dogovora predstavnika strukture političke vlasti i predstavnika raznih segmenata društva i profesionalnih udruga donošene odluke o tome koji projekti će se financirati, a koji ne. Premda su, nerijetko, izdavači mogli objaviti neki naslov i bez te finansijske potpore, sufinanciranje SIZ-a bila je svojevrsna potvrda političke podobnosti. Tako je rukovodstvo CKD-a odlučilo da više neće samo snositi politički rizik obavljanja časopisa. Ako časopis dobije novce od SIZ-a, izlazit će i dalje, ako ne dobije, neće izlaziti.

Obmana sjedobradog druga Kočića

Pripadnik čvrstorukaške partijске frakcije Gorana Babića sjedokosi i sjedobradi drug Kočić bio je član nadležnih komisija zagrebačkog i republičkog SIZ-a kulture za časopise. Prema informacijama koje su stizale do nas, većina članica i članova obiju komisija bila je sklona dodijeliti *Gordogantu* tražena sredstva i omo-

GORDOGAN

Slobodan Šrđenović, Zvezdan Rakočević, Drago Stančuk, CORPUSCULA constata. Evidor je Kugla, Bratislava: Potok, KLUG-IMLIBEST, 1995.
Budućnost: Reprezentacija ptiča iz nekade bune. Makedon brodovi su predstavljani u obliku životinja i predmetova. Uz pomoć muzike i svjetlosti.
Bart: Izjednacite o sudjelovanju Kugla-plesnika u sljepoj Muzičkoj partiji. SCA Univerzitet na mostu, Ivana pavlovića, zime vise bilo crne. Biležnik. Song je Bižele solo. Plesnik je bio u sastavu grupe "Kugla".
Bart: Uzvratno, u pozadini na pitanju Bratko Matana [2 intervju], Štefan Dvornik, Biležnik u Dvoještinu stježuje Bernharda Bertrandu, Bertrandu - crvene zatezane i američki dolaci (Gospodarstvo, 1995).
Bart: Zapovjednik maksimalne ostrovnosti. Nedostatni Cadetinović, Božo Koračević.
Bart: Povratak u domovinu. Vladimír Hruška, Přesnosti. Umreli funkcijski i suprotni funkcijski.

Naslovna stranica prvoga broja časopisa *Gordogan*, br. 1, siječanj–veljača 1979, grafički dizajn Davor Tomićić – u broju su objavljena dva razgovora Branka Matana s Radovanom Ivšićem

Jednog dana u prostorijama CKD-a sjedili smo, prilično neveseli zbog zbivanja oko *Gordogana*, Jasna Babić, Zlatko Uzelac i ja. Razgovarali smo o tome kako je Kočić, zapravo obmanuo članice i članove obiju komisija za časopise. Vjerojatno je netko spomenuo da bi to trebalo zanimati i tadašnjeg sekretara za unutrašnje poslove Hrvatske (danas bi se reklo ministar) koji je imao isto ime i prezime kao naš Zlatko Uzelac. Ne znam tko se tome dosjetio, ali Jasna je telefonom nazvala Kočića koji je radio u Predsjedništvu SSRNH, Socijalističkom savezu, društvenopolitičkoj organizaciji za zbrinjavanje kadrova za koje nije bilo profesionalnih radnih mesta u prvim redovima komunističke avangarde. Njegovoj sekretarici je rekla da drug Zlatko Uzelac treba druga Kočića. Kad se s druge strane javio Kočić misleći da ga zove ministar unutrašnjih poslova, naš Zlatko Uzelac je – podržavajući njegovu zabludu o tome s kim razgovara – rekao da bi htio pričati o slučaju časopisa *Gordogan*. Rezultat te naše igrice bila je promjena odluka obiju komisija za časopise i *Gordogan* je nastavio izlaziti.

Časopis *Gordogan* nije bio jedini Gordogan koji se u Zagrebu pojavio 1979. godine. U Teatru &TD u režiji Vlade Habuneka uprizoren je *Kralj Gordogan*. Ne znam jesu li se prije i poslije te premijere događale zakulisne farsične predstave poput onih izazvanih pojavom časopisa. No čini se da je u teatru na čijoj su sceni već igrali Jonesca, Brešanovu *Predstavu Hamleta u selu Mrduša Donja*, Grassov komad *Plebejci uvježbavaju ustank* i Orwellovu 1984 te se pripremali za Stoppardove *Travestije Gordogan* mogao proći s manje potresa i otpora nego na širokoj kulturnoj sceni na kojoj se namjeravao zadržati duže od jedne kazališne sezone.

Elizabeta Lalevska, Ivan Picelj i Annie Le Brun, sredina osamdesetih godina, snimljeno u stanu Elizabete Lalevske, Visoka 14 a

I Gordogan i Radovan uplovili su u osamdesete. Gordogan sa sve širim krugom suradnika i tema i rubrikom koja je nedvojbeno obilježila prvu seriju časopisa: *Zabranjena mjesta hrvatske književnosti*. Istančanim osjećajem za povijesno relevantne teme Branko Matan se, primjerice, pobrinuo da u četvrtom broju Ivan Padjen uredi temu *Ljudska prava: verbalne strategije*, a središnja tema dvobroja 17-18/1985. da bude Srednja Evropa (kako se tada pisalo). Znamo da su upravo zahtjevi za demokracijom i poštovanjem ljudskih prava u zemljama središnje i istočne Europe doveli do epohalnog preokreta u kojemu je nestao sovjetski totalitarni režim, ali ipak nije nastupio kraj povijesti kako je to slavodobitno proglašio Francis Fukuyama. Matan je svojom erudicijom, ustrajnošću, strpljivošću, radoznalošću i jasnom osmišljenosti svakog pojedinog broja kao i misije časopisa u cjelini uspio u nakani da Gordogan postane nezaobilazni časopis čiji se svaki broj s nestripljenjem (ponekad predugo) čekao. Ništa što je objavljeno u časopisu nije bilo plod neambiciozne rutine profesionalnih proizvođača kulturnih roba. Bilo da je Matan nekog autora nagovorio na obradu pojedine teme, bilo da je zaboravu oteo nešto vrijedno ili u prispjelim rukopisima otkrio trag talenta ne pogrešivo privučenog onim što je u Gordogantu već bilo objavljeno, uspio je u tome da svaki svezak ponećim bude važan, da nešto znači kao javna činjenica i kao podrška i poticaj samozatajnim da se okušaju pred publikom.

Iznimnost Annie Le Brun

Radovana sam upoznao u Zagrebu još sedamdesetih godina zajedno s Annie Le Brun s kojom je bio nerazdvojan. Njegovu za naše prilike apartnu pojavu Annie je upotpunjavala svojom iznimnom osebujnošću. Mala, sitna, tiha, ali zamjetna. Nije to bila moda, nije to bilo nešto skupo, ali ona je svoju odjeću, cipele i nakit birala i slagala ih jednako pomno kao riječi i metafore u svojim esejima. Nije tu bilo kolokvijalnih, otrcanih sintagmi. Ili cipele sa smiono visokom potpeticom tako da se teško hodalo u njima, ili pripojena suknjica tako uska da su joj koljena neprestano bila priljubljena jedno uz drugo, ili zelenkastožuta sjajna jakna kao da je od plastike, neobični šeširić s velom za lice, naizgled neiscrpne zalihe rukavica ljubičastih, crnih, čipkastih i glatkih, katkad vrlo tamni ruž za usne. Tamo otkuda je ona dolazila bilo je obilje, bilo je mnogo toga što se u nas nije moglo naći, ali nije time moguće objasniti stupanj kojim se ona razlikovala od svih. Malo bi tko, iz Hrvatske, Francuske ili bilo kojeg dijela svijeta, u robnoj kući Lafayette na Boulevardu Haussmann uspio pronaći ono što je ona tamo nalazila. Svaki je ondje mogao kupiti nešto što mu se svida znajući da je jedan iz mnoštva ljudi s istim osjećajem za lijepo i približno jednakim prihodima. Svaki je mogao očekivati da će njegov ili njezin izbor biti potvrđen kao valjan činjenicom da se i drugi pristojni ljudi pojavljuju s pred-

Božo Kovačević i Annie Le Brun, snimljeno 22. rujna 1998.

metima kupljenim na istome mjestu. Ali Annie je uvijek, tada kao i danas, na policama ponuđenim svima pronalazila maramu dizajniranu samo za nju, košulju premalog broja i jedinstvena kroja, cipele i jakne za koje bi svatko drugi tko je posjetio taj dućan bio uvjeren da ih tamo nije bilo. Lijepe, ali mnogobrojne i time obične stvari postajale su unikatne, neponovljive i nezaboravne nakon što su ih izabrali njezini vješti prsti i Annie ih stavila na sebe u svaki put novoj kombinaciji. Bila je ona i minijatura Carmen koja zvečka naušnicama i narukvicama, ali i lik predodređen da bude slika u provokativnoj rubrici nepostojećeg modnog žurnala u kojem je sadržaj uvijek važniji od poze.

Tijekom prvih nekoliko godina njihovih sve učestalijih dolazaka u Zagreb Annie je uglavnom slušala i pažljivo promatraла svoga strastvenog muža i njegove sugovornike. Najčešće potpuno zanesen raspravom, u kojoj je sudjelovao svojim bespjekornim, bogatim hrvatskim jezikom, mladenačkom gestikulacijom i bljeskovima plavih očiju, Radovan bi povremeno na njezino tih izrečeno pitanje, upitan pogled ili možda kakav drugi tajni znak na francuskom užurbano objasnio o čemu je riječ i ponovno uranjao u bujicu kojoj su njegove riječi gotovo uvijek određivale silinu i smjer. S vremenom sve je manje bilo potrebno objašnjavati joj o čemu se govori jer je Annie počela razumijevati hrvatski. Prve riječi na hrvatskom koje sam od nje čuo bile su neka lascivna narodna uzrečica ili barem dio njezina sočna vokabulara, a Radovan se nasmiješio mefistofelovski izvinuviši obrve vraški zadovoljan napretkom svoje učenice.

Radovan je slijedio svoje istančano osjetilo za miris neslobode i trag totalitarizma. Toliko je bio obuzet time da je komunizam katkad vidio i tamo gdje ga nije bilo. Tako ga je, primjerice, u ljeto 1980. video u crvenim zastavama kojima su, kao i zastavama drugih boja, mahali sudionici parade koju su u okviru ceremonije otvorenja Dubrovačkih ljetnih igara na gradskim ulicama izveli sudionici Dubrovačkih dana mладог teatra. Pravo je čudo da je uz takvu hipersenzibilnost uspijevaо odraditi ne tako rijetke sastanke s urednicima i direktorima izdavačkih poduzeća od kojih su neki bili vidljiva ekspozitura vlasti. Istina, ta vlast se – osobito poslije Titove smrti – više nije osjećala sigurnom. Mnogim njezinim predstavnicima gotovo da je bilo neugodno otvoreno se poistovjećivati s vlašću. Javni ispadi komunističkog pravovjerja bili su osamdesetih godina svojevrsni anakronizam. Moglo se javno polemizirati i s istaknutim pripadnicima partijske elite, čemu je unekoliko pridonio i Gordogan. Bez ikakvih posljedica na stranicama *Gordogana* objavio sam 1987. godine i konstatciju “da je jugoslavenska država zapravo totalistička država u raspadanju, dakle slaba država koja ne uspijeva ni na racionalan način osigurati funkcioniranje privrede i društva niti proizvoditi spektakle za vlastitu adoraciju i masovni užitak”. Na kulturnoj sceni, koja je duboko i trajno bila obilježena depresijom što je uslijedila nakon 1971. godine, ipak nisu zamrle tradicije pokretane još pedesetih časopisom *Krugovi*, nešto kasnije časopisom *Razlog*. Ne treba zaboraviti da se ranih pedesetih pojавila umjetnička skupina *Exat* čiji su članovi šezdesetih godina osnovali Nove tendencije i nizom svojih izložaba, rasprava i publikacija Zagreb učinili žarištem umjetničkih praksi i promišljanja

Radovan Ivšić i Elizabeta Lalevska, 22. 9. 1998.

koja su uvelike obilježila nekoliko slijedećih desetljeća europske umjetnosti. Na pozornicama Zagrebačkog bijenala prodefilirali su Stravinski, Penderecki, Cage, Malec, Detoni, Kelemen. Kulturnu politiku ipak nisu vodili Ždanov ni Furcova nego Božo Beck. U vrijeme kad je knjiga bila daleko utjecajniji medij nego danas, u širokom rasponu od 1952. do kraja osamdesetih, objavljene su knjige izričito antistaljinističkog sadržaja od *Staljinove i Hitlerove zatočenice* Margarete Buber Neuman, *Jednog dana Ivana Denisovića* Aleksandra Solženjicina, *Romana jednog romana* Ervina Šinka, *7000 dana u Sibiru* Karla Štajnera, *Bio sam Staljinov sekretar* Borisa Bažanova, knjige *Strah i nada* Nadežde Mandeljštam, prijevoda na Zapadu objavljenih biografija Lenjina i Trockog do, primjerice, knjige sovjetskog disidenta Vladimira Bukovskog ili knjige češkog političkog emigranta Zdeněka Mlynářa *Mraz dolazi iz Kremlja*. Pojavile su se i objektivno pisane knjige o ustašama, četnicima, HSS-u i savezničkoj politici prema jugoslavenskim izbjegličkim vladama u vrijeme Drugog svjetskog rata i prema Jugoslaviji u prvim poslijeratnim godinama, a ni Goli otok nije više bio zabranjena tema. Jedan od najpomnije skrivenih zločina ranog poslijeratnog razdoblja, ubojstvo Andrije Hebranga, obrađen je u knjizi Zvonka Ivankovića-Vonte, a o istoj je temi bilo moguće čitati u romanu Ivana Supeka objavljenom u inozemstvu *Krunski svjedok protiv Hebranga*. Nije to popis samizdata, sve su to – osim posljednjeg navedenog naslova – knjige u izdanjima etabliranih izdavačkih kuća. To je obilje šarolikih pokazateљa da Hrvatska nije tipična komunistička despocija. Službenici vlasti na različitim razinama smatrali su postojanje relativno širokog spektra slobode kulturnog djelovanja svojom zaslugom,

ali nisu bili spremni raspravljati o mnogobrojnima kojima je zbog političkih razloga sloboda uskraćena sedamdesetih godina pa su, poput Gotovca, Budiše, Čička, Veselice, Đodana i Šošića (da spomenem samo najpoznatije), bili osuđeni na višegodišnje robijanje. Podsjetnik na to kakvoj vlasti služe bio je i drugi politički proces protiv Gotovca koji je 5. lipnja 1981. osuđen na dvije godine zatvora i četiri godine zabrane javnog djelovanja. Vjerojatno s nelagodom, ali ipak bez pogovora takvi su čuvari visoke razine antistaljinističke slobode izvršavali zadaće poput uništanja neprodanih primjeraka knjige Franje Tuđmana zatečenih u skladištu Izdavačkog poduzeća Globus u proljeće 1984. godine. Ne sjećam se naslova, ali se vjerojatno radilo o knjizi *Velike ideje i mali narodi*. Iako je nepogrešivo osjećao, pouzdano znao da neki činovnici s kojima pregovara o objavlјivanju svojih djela ili knjiga Annie Le Brun time sebi i režimu pribavljaju poželjnu legitimaciju tolerancije i slobodarstva koju po njegovim kriterijima nipošto ne zaslužuju, Radovan je pred njima obuzdavao svoju impulzivnost jer ga oni, zapravo nisu zanimali. Kroz sve snažniji vrtlog različitih znakova raspada komunističkog sustava i jugoslavenske države Radovan se užurbano probijao iznoseći pojedinosti o svom slučaju i slučaju Družine mladih iz 1948. godine, slučaju sramotnom za mali grad u kojem se dogodio i koji ga je bio spremjan zaboraviti. Probijao se razgraćući svojim laserski preciznim nezaboravom uzvitlane krhotine prošlog i protoplazmatske nakupine budućeg. On je slijedio svoj poziv, neotklonjuvu potrebu da imenuje onog čija je odgovornost za ozakonjenje socrealizma bila najveća.

Lalevska, Ivšić, Le Brun i Kovačević, 19. 10. 1997.

Ivšić, Krleža, Lasić, Gordogan

Za Ivšića Krleža je sam sebi presudio kapituliravši 1945. godine. Pjesnik je pristao biti sluga vlasti. Krleža se 1945. morao oduprijeti pobjednicima koji su s puškama donijeli i puškama nametali poimanje o jasnoj socijalno-revolucionarnoj funkciji umjetnosti i literature. On je morao otvoreno progovoriti o stalinističkim zločinima u Sovjetskom Savezu i odlučno se zauzeti za bezuvjetnu slobodu stvaralaštva. Da je bio intelektualac, da je bio pjesnik, s gađenjem bi odbacio poziv vlastodršca da s njim igra šah i na druge ga načine zabavlja na dugotrajnim krstarenjima svjetskim morima. Ivšić je govorio tako kao da vjeruje da bi se nešto promijenilo u politici i kulturi da se Krleža u desetljećima poslije 1945. ponašao drukčije. Govorio je kao da je vjerovao da bi Krležino beskompromisno pozicioniranje nasuprot svemu što je u kulturu s vremena na vrijeme unosio komunistički imperativ prakse radosnog služenja moglo dovesti do drukčijeg oblikovanja kulturne i javne scene uopće, a zapravo je bio očajan što Krleža nije slijedio pjesnika u sebi i odupro se sustavu unatoč spoznaji da se time baš ništa ne bi promijenilo. Dok ne-reflektirana akademska tradicija Krležin referat na Kongresu jugoslavenskih pisaca u Ljubljani 1952. rutinski tretira kao konačni obračun s poetikom socijalističkog realizma, za Ivšića je to potvrda kukavičkog uzmaka pred vlašću i izdaja idea slobode obezvredivanjem i svjesnim iskriviljavanjem činjenica o mnoštvu eu-

ropskih umjetničkih avangardi. Za Ivšića Krleža je kao tema bio sve ono što poslije Drugog svjetskog rata nije učinio, a trebao je, i ono što je činio a nipošto nije smio.

Gordogan je mnoge stranice posvetio Krleži. To je bila posljedica Krležine smrti krajem 1981. godine, objavljuvanja Lasićeve knjige *Krleža, kronologija života i rada* 1982. i činjenice da smo Matan i ja – što zajedno, što svaki svojim putem – intenzivno radili na nikad ostvarenom Kazališnom projektu Richtmann. Lasićevom knjigom *Sukob na književnoj ljевici 1928.-1952.* naznačena tematika sukoba oko znanosti koji se, jednakost žestoko i jednakost kobno za neke sudionike na objema stranama kao i sukob oko literature, odvijao tridesetih godina navela nas je na istraživanje u kojem je bilo neizbjegno uroniti u Krležine aprije i kontradikcije te ponajprije sebi objasniti kako se dogodilo da autor *Dijalektičkog antibarbarusa* pristane biti svojevrsnom intelektualnom legitimacijom režima koji je ostvarivanje navodno zajedničkih idealova provodio nametanjem upravo onih sovjetskih šablonâ na kojima se Krleža tako uporno, dosljedno, talentirano i strasno suprotstavlja. Ivšić je kao osamnaestogodišnjak čitao Pečat i već tada je naslutio da je fascinacija odnosom zvuka, tijela i zvjezdanih prostora sintaksom nesputanâ jezika, fascinacija slobodom poezije – koja je njega obuzela i kojom je mladi Krleža isto tako bio obuzet – nešto što je za Krležu već prošlost i što će kod Krleže ustupiti pred drugim fascinacijama. No otkrivanje onih dije-

Ivšić i Lalevska, vjerojatno 1998.

lova Krležina opusa koji nisu bili objavljeni poslije Drugog svjetskog rata, ali i čitanje, primjerice, zbirke pripovjedaka *Vjetrovi nad provincijskim gradom* u daruvarskim srednjoškolskim danima ili u studentskim danima čitanje njegovih ranih drama i dnevničkih zapisa, za mene je bilo otkriće čija vrijednost nije bila umanjena spoznajom o Krležinom bliskom suputništvu s vlašću. Osim neobuzdana temperamenta i katkad pretjeranog mnoštva asocijacija i spoznaja za koje je nadobudno držao da ih nitko drugi od njegovih suvremenika nema i ne razumije mladi se Krleža meni ukazivao kao – da upotrijebim atribuciju koju je Krleža dao fra Angelicu – abnormalno talentirani pisac. I kao autor *Izleta u Rusiju*, što je vjerojatno trebala biti neka vrsta njegova referata o zbivanjima u prvoj zemlji socijalizma, on je već 1925., znatno prije drugih europskih intelektualaca koji su ponešto od toga opisali tek tridesetih godina, oštroumno zapazio i nepogrešivo osjetio bilo Azije, opisao sveprisutno Lenjinovo tatarsko lice, pravoslavni mrmor protiv Židova i duh staljinizma. Ukratko, meni je, kao i Branku Matanu, Krleža nešto značio, bio poticaj za razmišljanje o svijetu u kojem smo živjeli i vrelo rečenica, misli, slika i objekcija koje bih i sam sročio samo da sam to umio i znao.

Branko Matan je u *Gordogantu* objavio autorizirana izlaganja i razgovore s publikom Stanka Lasića od kojih je jedno održano na javnoj tribini *Književni petak* 9. 4. 1982., a drugo na Filozof-

skom fakultetu 16. 4. 1982. Istupi su upriličeni u povodu izlaska Lasićeve knjige *Krleža, kronologija života i rada*. Ni na jednoj od tih tribina nisam bio (vjerojatno nisam imao novac za autobusnu kartu od Daruvara do Zagreba), ali prelistavajući stranice *Gordogana* danas osjećam napetost i uzbudjenje kojim je publika bila obuzeta. Lasić je strpljivo, sustavno i promišljeno obrazlagao svoje koncepcije o potrebi afirmacije dijaloškog diskursa. Unatoč činjenici da je Krležinom intervencijom onemogućeno objavljivanje knjige u vrijeme kad je bila napisana, pa je izdانا tek nakon njegove smrti, Lasić je – vjerojatno suprotno očekivanjima publike koja je iz tiska bila upoznata sa sudbinom rukopisa – naglašavao da bi Krleža bio zadovoljan knjigom da je doživio njezino objavljivanje. Ta njegova paradoksalna obrana Kreže, baštinjena između ostalog i dugogodišnjim predanim proučavanjem Krležina djela i temeljne strukture njegova mišljenja raspetog kontradikcijama, uklapala se u njegovo nastojanje da umjesto monološkog diskursa – koji je obilježio Krležin opus i koji je prema Lasićevoj ocjeni apsolutno dominantan u hrvatskoj kulturi – afirmira dijaloški diskurs koji omogućuje da se drugog razumije i uvažava unatoč neslaganja s njegovim vrijednosnim opredjeljenjima. Iz zapisa s tih davno održanih tribina vidljivo je koliko se Lasić trudi da pokušaje pojedinaca iz publike da ideološki obračunaju s Krležom po kratkom postupku obzirno otkloni plediranjem za razumijevanje cjeline opusa, antinomijiske strukture artističke svijesti i, općenito, uvažavanjem položaja

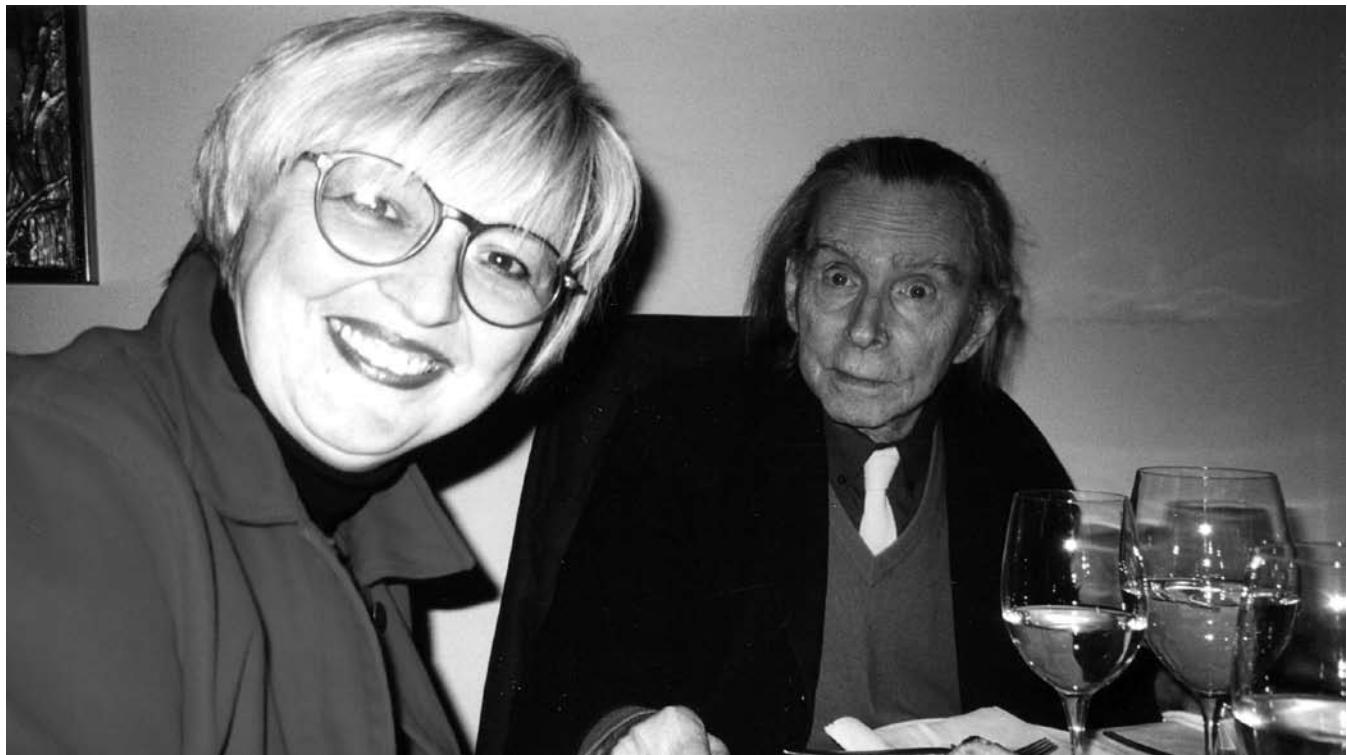
Ivšićev osamdeseti rođendan, 22. lipnja 2001., bolnica u Puli, na slici: Ivšić, Lalevska i Kovačević

intelektualaca. "Bitnu komponentu jednog društva, fizionomiju jednog društva, vidjet ćete u odnosu tog društva prema intelektualcu.", kaže Lasić naglašavajući da je Krleža bio intelektualac, a intelektualac se diže "iznad dnevne politike". Na tim tribinama Lasić je o komunizmu izrekao mnogo toga što se i dotad u Jugoslaviji znalo, ali se nije moglo čuti u javnim istupima: "Sovjetski Savez je ogromna totalitarna mašina, diktatura proletarijata je diktatura jedne tamne, Tacita dostojeće ličnosti, komunizam je umjesto slobode donio logore, istrebljivanja, glad, patnju i strah." Uz jasnu svijest da je Krleža sve to znao, ali se nikad nije eksplicitno politički javno odredio o tim činjenicama, Lasić ne odustaje od intenzivnog filozofskog dijaloga sa svime što je Krleža ikad objavio, uključujući i ono objavljeno u komunističkoj Jugoslaviji pa i Krležine dnevničke zapise objavljivane u *Forumu* 1972. koji su svakom moralno osjetljivom pojedincu bili nešvatljivi zbog komentiranja postupaka zatočenih osoba kao da su one slobodne i da mogu na te komentare odgovoriti. Lasićovo promicanje dijaloškog diskursa i duha tolerancije zapravo je jedna prolegomena za demokraciju.

Takvog Krležu kakvog je Lasić u svojoj knjizi, na tribinama i u *Gordowanu* predstavio, Ivšić nije priznavao. Evidentna predaja, nepostojanje hrabrosti da se javno progovori o strahotama koje su se događale na jednoj šestini globusa i o imperialističkim intervencijama unutar prostora omeđenog željeznom zavjesom, za Ivšića su bili nepobitni argumenti za sud da ništa što je Krleža ikad napisao nije pjesnički i intelektualno vjerodostojno. U kratkim isjećcima naših razgovora u kojima je Krleža bio spominjan, Radovan je, kroz svih tih dvadeset i više godina na-

šeg prijateljevanja, govorio žarom revoltiranog, uvrijeđenog i iznevierenog čovjeka. A kad bi se riječ povela o Marku Ristiću i beogradskim nadrealistima – a Ristić je bio važan "svedok i saučesnik" Krležinih okršaja od *Danasa* do *Pečata* tridesetih godina i jednakako kao i Krleža upokoren vlaštu poslije 1945. godine – to je uvijek bila i osuda onoga koji je izdao načela nadrealističkog pokreta. Ono što je godinama govorio u privatnim razgovorima, Ivšić je javno izgovorio tek 2001. godine u okviru Krležinih dana u Osijeku pod naslovom *Krleža izdaleka* i začudo izazvao buru reakcija kao da su njegove britke riječi prve kojima se demitoligizira Krleža, kao da se nije dogodio Lasić i njegove tribine, kao da nije nestala Jugoslavija, kao da se nije promijenio društveni i politički ustroj i kao da Hrvatska u međuvremenu nije postala samostalna država. I dvadeset godina poslije smrti Krleža je za neke u stanovitom smislu bio tabuizirana tema, a Ivšić je dočekao da im baci rukavicu izazova u lice jednakost žustro kao što bi to učinio koje desetljeće ranije.

U vrijeme kad je Lasićeva knjiga već napisana, a da bi spriječio njezino objavlјivanje, Krleža je – prema svjedočenju Slavku Goldsteina – izrekao i ovu rečenicu: "Bogamu, zar je mene uzeo za prototip režimlije i oportunistu." Da je Krleža već tad mogao pročitati ono što je Ivšić napisao 2001., opravdano bi se osjetio pogodenim jer je upravo to teza koju je Ivšić iznio u svom izlaganju potkrijepivši je pozivanjem na Ciliginu jednakost poraznu ocjenu Krležina opusa i javnog djelovanja. Takva ocjena Lasićevog pristupa je promašena i Krleža je to dobro znao. Lasić je i poslije Krležine smrti izbjegavao diskurs u kojemu bi Krleža mogao biti tretiran samo kao režimlija i oportunist. To je zasi-

Elizabeta Lalevska i Radovan Ivšić, 2. travnja 2003.

gurno bilo tako i u njihovim brojnim razgovorima, a to je tako u Lasićevoj kronologiji i svemu što je o Krleži objavio. Ono zbog čega se Krleža odrekao Lasića bio je njegov pokušaj da povede razgovor o temi o kojoj Krleža nipošto nije htio razgovarati s njim, a možda ni s kim na svijetu: odnos prema ocu.

Vrhunsko, krajnje precizno historiografsko izlaganje

Kako su osamdesete godine odmicele, Ivšić je bio sve prisutniji u javnom životu. Njegov je dotadašnji dramski opus u cijelosti objavljen još sedamdesetih u biblioteci *Prolog*. Zahvaljujući razgovorima s njim objavljenima u *Gordowanu*, ali i nizu drugih javnih istupa, o spisateljskom radu mladog Ivšića i o djelovanju Družine mlađih za vrijeme Drugoga svjetskog rata i u poslijeratnim godinama do njezina ukidanja javnost je doznala mnogo. Isto su tako bili javno dostupni podaci o njegovim inozemnim uspjesima, osobito o izvedbama *Kralja Gordogana*. Amaterske kazališne skupine su s radošću i poletom izvodile njegove komade proljetnim poetskim lahorom nježno brišući svaku slutnju sjećanja da postoje ljeto, jesen i zima. (Živo se sjećam *Vodnika povjednika* u izvedbi sisacke Daske.) Ne mogu ništa reći o Ivšićevom posljednjem dramskom tekstu *Aiaxai ili Moći reći* koji je, ako me sjećanje dobro služi, napisan po narudžbi i 1983. izведен u Hrvatskom narodnom kazalištu u režiji Vlade Habuneka. Nisam čitao, nisam gledao, ali sam se tada malo začudio ne shvaćajući – a ni danas to ne razumijem – zašto je Ivšiću bila potrebna i ta tako napadno institucionalna afirmacija u hrvatskom kazališnom i kulturnom životu. Ivšić je prisutan, Ivšića se izvodi, Ivšića se

pita i on britko i jasno govori sve što želi da se o njegovom slučaju i njegovom opusu zna. Moglo bi se reći da uspješno – uvjerljivošću svoga govora, snagom činjenica iz prošlosti koje minucično evocira i očaravajućom privlačnošću svoje teatarske pozicije koja je zadana kao fina izvanzemaljska nanostruktura neuhvatljiva u mrežu gramatike i polja uobičajenih značenja – oblikuje sliku o sebi koju svojom pojmom i svojim postupcima ne prestano potvrđuje. U dva razgovora s Matanom objavljena u prvom broju *Gordogana* Ivšić je, zapravo, iznio prijedlog visokoodnjegovanog akademskog diskursa i popisa europskih i svjetskih referenci unutar kojih bi trebalo sagledavati i vrednovati njegov opus. Razgovor s Livijom Kroflin, objavljen u *Gordowanu* 26-27/1987., je ponajprije primjer vrhunskog, do u tančine osmislenog, krajnje preciznog historiografskog izlaganja slučaja Družine mlađih.

Sukob oko knjige za GZH

Branko Matan, autor projekta časopisa koji je, uz Ivšićev pristanak, dobio ime *Gordogan*, osmislio je u drugoj polovici osamdesetih i projekt knjige u kojoj bi bili već objavljeni razgovori s Ivšićem, ali i Matanov razgovor s njim koji je tek trebalo obaviti o temama o kojima se dotad u javnosti nije čulo. I za taj projekt Matan je dobio Ivšićev pristanak. U taj projekt Matan ulazi opremljen ne samo poznavanjem Ivšićeva opusa te relevantnih povjesnih okolnosti i literarnih referenci, nego i fragmentima sjećanja svoje majke koja je bila Ivšićeva vršnjakinja, koja ga se sjećala kao dečka sa susjednog brda (ona je živjela na Pantovčaku a

Annie Le Brun i Božo Kovačević, 2. travnja 2003.

Ivšići u ulici Mošinskoga, danas Nazorovoj) i kolege s fakulteta koji je, kao i ona, studirao matematiku. Matan je htio da u zaboravu ne iščezne taj dječak sa susjednog brda i taj student. Njegov projekt podrazumijevao je da se progovori i o Ivšićevu ocu o kojemu se dotad u široj javnosti znalo da je bio ugledni filolog, rektor zagrebačkog sveučilišta od 1939. do 1943. koji se suprotstavio Pavelićevu oktroiranju korijenskog pravopisa zbog čega je s obitelji iseljen iz stana u Nazorovoj i akademik kojega su 1945. zbog suradnje s ustашkim režimom izbacili iz članstva Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti. Stjepan Ivšić je, dakle, tema još jedne strašne neispričane priče o sudbini srednjoeuropskog intelektualca u najkraćem stoljeću u povijesti koje je trajalo od 1914. do 1989. Matana je zanimalo kako je Radovan doživio ta poniženja, kako se ponašao Stjepan, kako se s tim strahotama nosila majka i što su učinili prijatelji i poznanici. Matan je svakako htio da od Ivšića čuje je li se doista dogodilo da je Stjepan olovkom ispravljaо objavljene Radovanove stihove pokazujući kakvi bi oni trebali biti i, dakako, zanimalo ga je kako je Radovan reagirao na to. Radeći na *Kazališnom projektu Richtmann* Matan i ja smo već razgovarali s Vladom Habunekom i doznali da je postojao plan da članovi Družine mladih iz Zagreba prebjegnu u partizane, ali su to komunisti sprječili. Radovanova nepogrešiva memorija mogla je pripomoći da se i ta zgoda do u detalje objasni. Ništa manje zanimljivo ne bi bilo ni objašnjenje odluke da se iz poslijeratnog Zagreba iseli u lugarnicu na Sljemenu i opis reakcije obitelji i prijatelja kao ni odgovor na moguće pitanje o tajanstvenom neznancu koji se pojавio 1954. godine i pozvao Radovanu u Pariz. Kad je započeo pisati odgovore na Matanova pitanja, Ivšić je postao nervozan, osobito na pitanja o ocu Stjepanu. Ni-

je prihvatio Matanov prijedlog da na ta pitanja odgovori nedređeno, manje-više površno i lakonski ili onako kako je u njihovom prvom objavljenom razgovoru izbjegao odgovoriti na pitanje o druženju s Andréom Bretonom u posljednjim mjesecima njegova života. Kategorički je odbio odgovarati na pitanja o ocu. Matan je imao svoj projekt zajedničke knjige kojom će – kao što je to nebrojeno puta učinio u časopisu *Gordogan* – javnosti na uvid dati prvi put objelodanjena svjedočanstva, još neviđene fotografije, dijelove neobjavljene korespondencije i još ponešto do tad nepoznato, a relevantno za oblikovanje povijesne svijesti ili barem intrigantno i poticajno za daljnje intelektualne i umjetničke avanture. Ivšić je već godinama navikao da onakav kakvim je sam sebe predstavio bude percipiran kao nov, izazovan, drukčiji i svjetski. Za razgovor o ocu kao i o Bretonu on u Hrvatskoj ne vidi ni kontekst ni sugovornika. Matan je osmislio sadržaj knjige pa se osjećao i njezinim suautorom. On je istodobno i urednik u Grafičkom zavodu Hrvatske koji treba biti izdavač te knjige. U Matanovom inzistiranju da se prizna njegov autorski i urednički udio Ivšić vidi pokušaj da se s pozicije vlasti uzurpira njegovo autorsko pravo, njegovo pjesničko pravo da sam odlučuje o čemu će javno govoriti, a o čemu ne. Ivšić je Matana doživio kao vlast koja pokušava uzeti mu sve, njegova autorska prava i njegove snove. A Matan, koji je bio urednik ali ne i predstavnik vlasti, htio je da javnost osim s izabranim Ivšićevim snovima bude upoznata i s još nepoznatim činjenicama o njegovu životu i odnosu s ocem.

Kao što se Krleža odrekao najkompetentnijeg, najtalentiranijeg, najpredanijeg štovatelja svoga djela i najobzirnijeg bio-

graфа Stanka Lasićа kad je ovaj postavio pitanje o Krležinu ocu, tako je i Radovan Ivšić ustuknuo pred pitanjima koja mu je o njegovu ocu postavio Branko Matan. Projekt knjige o Ivšiću definitivno je prestao biti zajednički 17. 7. 1988. kada je Matan u jednom pariškom hotelu napisao svoje posljednje pismo Ivšiću na koje nikada nije dobio odgovor.

Napad totalitarnog ludila Slobodana Šnajdera

I projekt časopisa *Gordogan* našao se pod udarom. Nije to bila posljedica raskida glavnog urednika *Gordogana* Branka Mata na i Radovana Ivšića. Nije se radilo ni o promišljenoj političkoj odluci kojom je komunistička vlast na izdisaju pokušala uvesti red na kulturnoj sceni. Kad iz današnje perspektive pogledam na zbivanja oko *Gordogana* 1988. i 1989. godine, čini mi se da je riječ naprosto o napadu totalitarnog ludila koje je tada obuzelo Slobodana Šnajdera. On je u to vrijeme glavni urednik izdavačke djelatnosti Omladinskog kulturnog centra, u što je preimenovan dotadašnji izdavač *Gordogana* Centar za kulturnu djelatnost. Opisom njegova tadašnjeg ponašanja ne želim ništa reći o Šnajderovu opusu, pogotovo ne o novijem za koji znam da postoji ali ga nisam čitao, nego samo izražavam čuđenje i nevjeru nad postupcima čovjeka koji je 1989. godine na dvadesetak stranica svojih polemičkih tekstova sam sebe usporedio i izjednačio s Guliverom, Kafkom, Goetheom, Mozartom, Matošem i Hamletom nasuprot gordoganskim Liliputancima.

Zasluge Slobodana Šnajdera, koji je tada bio urednik u ondašnjem Centru za kulturnu djelatnost SSO Zagreba, za izlazak prvog broja *Gordogana* i za njegov opstanak nakon napada koji su uslijedili neupitne su. Kao dugogodišnji urednik časopisa *Prolog* i svih biblioteka koje je Centar izdavao, nedvojbeno je pripomogao oblikovanju već opisane relativno slobodne kulturne scene u Hrvatskoj objavljajući širok raspon autora od Brechta do Brešana i od Šnajdera do Šovagovića. Prvo izdanje Ivšićevih dramskih tekstova objavljeno je upravo u Biblioteci *Prolog* 1974. godine. Ali nakon što je u časopisu *Novi Prolog* krajem 1987. godine Matan objavio članak s pregledom reakcija na njemačku izvedbu Šnajderova komada *Hrvatski Faust*, koji je pregled uključivao i jednu nepovoljnu kritiku, Šnajder je urednicima *Gordogana* zbranio dolazak u prostorije OKC-a. Uslijedilo je uništavanje kompletne arhive časopisa *Gordogan*. Na sastanku koji je nakon više-mjesečnih priprema održan 14. 2. 1989. godine uvrijedjeni urednik Šnajder je Matanu rekao da Omladinski kulturni centar više neće biti izdavač *Gordogana*. Tako je novi izdavač *Gordogana* postao Studentski centar, a novi glavni urednici Nenad Ivić i Andreja Zlatar.

Sudjelovao sam u polemici o *Gordogalu* koja se početkom 1989. odvijala u tadašnjem tisku. Za Šnajdera sam bio jedan od Liputanaca koji su neuspješno pokušavali sputati njegovu guliverovsku spisateljsku pojavu. Moj odgovor na njegov polemički na-

pis u *Danasu* nije objavljen premda je glavni urednik Mirko Galić obećao da će ga objaviti. I opet je *Gordogan*, ovaj put već pod okriljem svog novog izdavača, objavio sve što je u toj polemici napisano: ono što je Šnajder napisao i objavio i ono što su urednici *Gordogana* napisali, ali dotad nije bilo u cijelosti objavljeno.

Nadrealisti bi, vjerojatno, i u toj žalosnoj epizodi sa Šnajderom pronašli potvrdu svojih postavki o igri objektivnog slučaja. Još 1969. godine, kao novopečeni srednjoškolac u Daruvaru, igrao sam u uprizorenju jedne scene iz Šnajderova čuvenog *Minigolfa*. Kao mlađi autor, moglo bi se reći *Wunderkind*, Šnajder je napisao komad s aluzijama na smjenjivanje Aleksandra Rankovića sa svih pozicija u nomenklaturi jugoslavenske vlasti 1966. godine. Komad je objavljen u prvom broju časopisa *Prolog* 1968. godine i kraće vrijeme igran na pozornici Dramskog kazališta Gavella u Zagrebu. To daruvarsко uprizorenje scene u ludnici, koje su napravili članice i članovi Eksperimentalne omladinske scene NOS, ostalo je – uz onu u Gavelli – jedina scenska izvedba Šnajderova prvijenca. Igrao sam Florijana koji glavom probija zid i izgovara meni sasvim nerazumljivu repliku: "Nebeski žrvnjevi melju polako". Ti nebeski žrvnjevi su neprestano mljeli i u pravilnom ritmu su od mojeg sudjelovanja u uprizorenju Šnajderova komada 1969. godine izmljeli našu šutljivu suradnju 1979. prilikom izlaska prvog broja *Gordogana* i naš bučni razlaz 1989. godine kad je Šnajder pokušao onemogućiti daljnje izlaženje *Gordogana*.

Od 1989. godine Branko Matan više nije urednik *Gordogana*, a prestala je i moja suradnja u časopisu. Bez Matana za kormilom i bez Radovana među suradnicima, *Gordogan* je nastavio gor do broditi sve do 1998. godine kao svojevrsni azil za europske teme i akademske potankosti u zemlji zahvaćenoj ratom i raznovrsnim nevoljama autoimune naravi.

Od Ignaca Goloba do "zagrebačkih revizionista"

Na samom početku te 1989. godine realiziran je jedan Matanov i moj zajednički projekt. Pod njegovim uredništvom u Grafičkom zavodu Hrvatske objavljena je moja knjiga *Slučaj zagrebačkih revizionista*, knjiga o dramatičnom sukobu oko razumijevanja filozofije, marksizma i znanosti koji se odvijao među lijevim intelektualcima tridesetih godina i o refleksijama tog sukoba u zbiranjima na Zagrebačkom sveučilištu 1952. godine. Ta knjiga je, zapravo, bila rezultat mojega rada u okviru Kazališnog projekta Richtmann. Taj pak projekt je, prema zamisli Branka Matana, trebala izvesti Kazališna družina Coccoleocco. A toj slavnoj družini, koju je 29. 12. 1971. osnovala skupina učenika zagrebačke 5. gimnazije pod vodstvom u svakom pogledu naprednog učenika Branka Brezovca, ja sam se pridružio 1975. godine na nagovor Branka Krištofića Fungija s kojim sam 1973. i 1974. sudjelovao u neuspjeloj pobuni studenata Filozofskog fakulteta protiv odluke vlasti o ukidanju Saveza studenata, jedine organizacije koja je u onodobnom političkom sustavu zadržala stanovitu autonomiju. U vrijeme

me mog dolaska družina, koja je preživjela već nekoliko burnih razlaza s nekim od utemeljitelja, radila je predstavu s lutkama i pjevanjem *Jedan dan u životu Ignaca Goloba*. Predstavu je po tekstu Branka Matana režirao Branko Brezovec, a mene je dopalo da dajem glas glavnome junaku Ignacu Golobu koji je, kao i ostali likovi, bio ogromna kaširana glava koju je, pričvršćenu gurtama, na ramenima nosio glumac koji je uz to hodao na koturnama. I premda je u usporedbi s mukama nosača tih teških lutaka moja zadaća bila relativno jednostavna, trenutak tjeskobe za mene i za publiku nastupio je svaki put kad sam za Ignaca koji se klatio sam na sceni trebao otpjevati *Song malog čovjeka*. Ta jednostavna melodija u rasponu od pet tonova u mojoj je izvedbi svaki put zvučala sve strašnije nadilazeći najsmjelije zamisli o mogućim učincima v-efekta. Moj debi na zagrebačkoj kazališnoj sceni u naslovnoj ulozi slavne predstave bio je ujedno i kraj moje glumačke karijere. No dvojac Brezovec-Matan imao je za mene u okviru *Kazališnog projekta Richtmann* zadaću primjerenu mojim sposobnostima. Trebao sam prikupiti pjesme koje su tridesetih godina dvadesetog stoljeća pjevali radnici na sindikalnim izletima. Podbacivši i u izvršavanju te zadaće, ja sam nakon desetogodišnjeg istraživanja za potrebe *Kazališnog projekta Richtmann* objavio već spomenuto knjigu *Slučaj zagrebačkih revisionista* i, nedugo zatim, knjigu *Psichoanaliza i ljevica*.

Umnogome epohalno prijelomna, 1989. godina donijela je i kraj prve serije *Gordogana*. Za mene, ta je godina obilježena početkom rada na novom projektu. Sa Slavkom Goldsteinom, Vladom Gotovcem, Franjom Zenkom i ostalima, koji su nam se ubrzo pridružili, u siječnju 1989. godine sudjelovaо sam u pokretanju prve demokratske stranke u Hrvatskoj, Hrvatske socijalno-liberalne stranke. Javno ohrabrivanje građana da se ne boje nadirućeg i prijetećeg Miloševićevog događanja naroda i pozivi da mu se osviješteno suprotstave, peticija za povratak spomenika banu Jelačiću na tadašnji Trg Republike koju je samo na jednom mjestu tijekom jednog prijepodneva potpisalo sedamdesetak ti-suća građana, rad na stvaranju stranačke infrastrukture, sudjelovanje u izbornoj kampanji za prve demokratske izbore 1990. godine, spektakularan uspjeh mog predizbornog govora u dvorani Cibona u Zagrebu i moje sve artikuliranije opozicijsko političko djelovanje nakon što je HDZ uvjerljivo pobjedio na prvim te uznenirajuće na drugim i zastrašujuće na trećim parlamentarnim izborima, a Franjo Tuđman na predsjedničkim izborima 1992. i 1996. – sve to udaljilo me od *Gordogana*. Ni s Matanom – koji je itekako osjetio da relevantni autorski projekti izazivaju autokratske reakcije i u formalno demokratskim režimima – gotovo da nisam surađivao. Zaokupljen unutarstranačkim natezanjima i pokušajima spašavanja liberalnog političkog projekta propustio sam pratiti skandal oko zabrane tiskanja njegove knjige *Domovina je teško pitanje* u Matici hrvatskoj i javno ga podržati. Njegovo je inzistiranje na suočavanju s hrvatskim lgorima za Muslimane u BiH za novokomponiranu hadzezeovsku kulturnu javnost i brojne ovisnike o vlasti bilo još nepodnošljivo nego svojedobno gordogansko rasvjetljavanje konteksta i

poruka Zafranovićeve *Okupacije u 26 slika* za poslušnike koji više nisu imali koga slušati. Neposredno prije nego što mu je Matičina vlast zabranila da radi kao urednik jer je javno kritizirao državnu vlast Matan me uspio nagovoriti da za *Vijenac* napišem opširan članak u povodu knjige Noela Malcolmia Kosovo što je u ono doba bila tema prvorazredne međunarodne važnosti.

Godine intenzivnog druženja

Ali devedesete su godine bile godine intenzivnijeg druženja s Radovanom Ivšićem i Annie Le Brun. To nije bilo uvjetovano ni raspletom nemilih događaja oko *Gordogana* ni prekidom sva-ke komunikacije između Ivšića i Matana. Elizabeta Lalevska, s kojom sam se vjenčao u jesen 1991. godine, prijateljevala se s Radovanom i Annie još od početka osamdesetih godina. Ona je radila kao tajnica direktora izdavačke djelatnosti u Grafičkom zavodu Hrvatske kamo je često svraćao Ivan Picelj, dugogodišnji prijatelj Ivšićevih. A kad su uz Piceljevo posredovanje onamo došli Radovan i Annie na sastanak s nekim od urednika, Elizabeta je bila toliko oduševljena neobičnim pariškim parom da je Pice-lja zamolila da im prenese poziv za večeru u njezinu stanu u Viskokoj ulici. Poziv je prihvaćen i tako je Elizabeta Lalevska uz Ivana Picelja i Nadu Lamza postala jedna od malobrojnih osoba koje su u ono doba u Zagrebu ugošćivale Radovana i Annie. Mlada, šarmantna, lijepa, s istančanim ukusom i smislom za humor i fascinirana Radovanovom rječitošću Elizabeta je ubrzo postala osobom od povjerenja. Ona je Radovana i Annie dočekivala u zračnoj luci, kod nje su provodili prve večeri boravaka u Zagrebu uz Radovanovo omiljeno jelo sir i vrhnje. Znalo se da jelo ne smije biti posoljeno zbog njegovih problema sa srcem pa je on okus pribavljao dodavanjem nekog tajanstvenog praha iz boćice koju je uvijek nosio sa sobom. Mnoge korisne poslove koje je mogla obaviti za čovjeka koji nije živio u Zagrebu, ali je tu imao stan o kojem se trebalo brinuti, plačati režije i ugovarati po-pravke, obavila je Elizabeta. Svaki susret s Annie – a tako je to i danas kad Radovana više nema – počeо je ushićenim komentatom čarapa, majice ili jakne koju je Annie imala na sebi, opipavanjem materijala njezina šala ili marame, ocjenom nakita koji je nosila i razdraganom razmjenom informacija o tome gdje je i pod kojim uvjetima uspjela nabaviti poneku sitnicu koja je Annie činila toliko različitom od drugih. Od kad sam tome prvi put svjedočio pa sve do danas je tako da njih dvije kad god se sretnu s takvom radošću razmijene toliko mnogo informacija o materijalima, bojama, cijenama i mogućim kombinacijama nakita, rukavica, šeširića i cipela da se uvijek zapitam kako je to bilo moguće u vrijeme kad je Annie tek počinjala govoriti hrvatski, a Elizabetin francuski vjerojatno nije bio bolji nego što je danas. Pri svakom dolasku u Zagreb u prtljazi Ivšićevih bio je i decentni poklončić za Elizabetu redovito zamotan u ukrasni papir kakvog u ono doba kod nas nije bilo. S vremenom preraslo je to u zanimljivu kolekciju biranih rukavica, čarapa, marama i šalova na kojima mogli pozavidijeti mnogi koji jako drže to toga što nose na se-

Stan Elizabete Lalevske i Bože Kovačevića u Visokoj 14 a, pogled s terase, snimljeno nekoliko dana nakon bombardiranja zagrebačkoga Gornjeg grada 7. listopada 1991.

bi. To srdačno prijateljstvo, razdragano druženje dovelo je do toga da su Radovan i Annie Elizabeti kupili avionsku kartu i pozvali je na deset dana u Pariz za doček nove 1991. godine. Stanovala je u kući u Rue Mazagran u kojoj i oni žive, ali kat ispod njih u stanu brata Annie Le Brun, poznatog arheologa. Ja, koji sam Radovana i Annie susretao ponajčešće u prostorijama uredništva Izdavačkog poduzeća Globus gdje sam radio kao urednik, tako sam ušao u krug ljudi s kojima su oni održavali i privatne kontakte. Kad je Elizabeta rekla Radovanu, s kojim je uspostavila bližak odnos uzajamnog povjerenja, da će se udati za mene, on je ne samo podržao njezin izbor nego i ponudio da bude kum. Ali te zagrebačke jeseni 1991. godine, isprekidane sirenama i zamračnjima zbog zračnih uzbuna, Radovan i Annie nisu bili u Zagrebu pa su nam svjedoci na vjenčanju bili Ksenija i Damir Jančin. No Radovan se ubrzo iskazao kao brižan prijatelj i ponajbolji kum.

7. listopada 1991. jedna od raketa namijenjenih Tuđmanu, Mesiću i Markoviću, koji su zasjedali u obližnjim Banskim dvorima, pogodila je Elizabetin stan u Visokoj ulici. Nitko nije stradao. Nas dvoje tada nismo bili ondje, a Elizabetina sestra, njezina tri sina i susjadi koji su mislili da je u tom prizemnom stanu sigurnije nego na gornjim katovima sklonili su se u kupaonicu i tako izbjegli smrt. Nekoliko kubičnih metara cigle iz debelog zida zgrade izgrađene početkom 20. stoljeća u trenu se pretvorilo

u neopisivo fini prah. Taj sivkasto-ciglasti *make up* prekrio je porazbacane knjige, iverje razvaljenih polica i ormara, staklo razbijenih vrata i prozora, šrapnele i krhotine sitnih predmeta pogodenih udarom kao da se netko postidio učinjenog divljaštva pa je na brzinu, prije nego itko shvati što se zapravo dogodilo, pokušao stvoriti privid reda. Ali pri svakom koraku po tom ciglastom puderu ispod cipele bi zaškripao kakav metalni, drveni ili stakleni dokaz razaranja. A pogled van, koji više nije bio oblikovan prozorskim oknjima nego golemom rupom nepravilnog oblika i nagriženih rubova, jasno je govorio da motrite iz unutrašnjosti nezamislivo strašne maske pred čijim su unakaženim licem zanijemili Dubravkin put i Tuškanac. Čim je čuo što se dogodilo, Radovan je iz Pariza predložio da Elizabeta i ja živimo u njegovom stanu u Krežminoj ulici br. 8 koji je naslijedio od svojih roditelja. Kako su nam Maka Bregovac i Tomislav Pisk za tu zimu ustupili svoj raskošni dvoetažni stan na Medveščaku, u Radovanov stan ušli smo u proljeće 1992.

U Radovanovu stanu

Radovanov stan, u koji su Ivšićevi smješteni nakon što je Stjepan postao bivši rektor zagrebačkog sveučilišta i bivši akademik, dočekao nas je ustajalim zrakom punim prašine. Već rasušeni parketi pucketali su kad se hodalo po njima. Jednofazna

električna instalacija postavljena u vrijeme kad je kuća bila građena vapila je za obnovom. Mogla je bez opasnosti podnijeti samo struju potrebnu za električne sijalice, a nije bilo moguće istodobno imati uključeno više većih potrošača, osobito ne bojler i štednjak. U taj prizemni stan od pedesetak kvadratnih metara ulazilo se s dvorišne, zapadne strane kuće. Kroz poveliko predsoblje ravno se prolazilo u dnevnu sobu čiji su prozori gledali prema istoku na ulicu. Desno uz ulaz u dnevnu sobu bila je mala kuhinja i do nje jednako mala kupaonica. Spavaća soba gledala je na zapad i ulazilo se u nju kroz vrata postavljena tik do ulaznih vrat stana. A nad tim ulaznim vratima i nad glavom svakoga tko je prošao kroz njih pričvršćen na zid bdio je desetak centimetara veliki vrag s mafistofelovskim plaštem na leđima i ubojitim ostima u ruci. Pouzdan znak da je to Radovanov stan. Dakako, bilo je i drugih jednakou pouzdanih znakova. U ostakljenim policama od svjetlog drveta, kakve se moglo vidjeti u knjižnicama i laboratorijima zagrebačkih fakulteta opremanim u razdoblju između dva rata, dominirala su masivna sabrana djela markiza de Sadea. Bilo je tu autorskih primjeraka Ivšićevih djela dotad objavljenih u Hrvatskoj kao i primjeraka njegovih prijevoda. Na jednom od tih ormara, na savršeno obrađenom drvenom postolju, nalazila se električna naprava, zavojnica od sjajne bakrene žice namotana oko četrdesetak centimetara dugačke cijevi promjera petnaestak centimetara. Vjerojatno induktor, studentski rad za potrebe praktikuma iz fizike koju je, uz matematiku, Radovan studirao. Kuhinja je skrivala nepobitne dokaza Radovanove štedljivosti uvjetovane dugogodišnjim skromnim životnim prilikama. Bile su tu male papirnate vrećice soli, papra i šećera kakve su u ono doba dijelili uz obroke u zrakoplovima. U hladnjaku su svoju priliku da budu upotrijebljene čekale minijaturne plastične kutijice s maslacem i marmeladama također dobivene na letovima iz Pariza u Zagreb. Svjetlosmeđi emajlirani limeni lončić od dva deci, u kojem je mogla uzavreti voda za čaj i iz kojeg se moglo pititi, imao je status kultnog predmeta. Drugi, vrlo sličan ovome u Krežminoj, s jednakom mnogo crnih mrlja na mjestima s kojih je emajl otpao tijekom dugih godina upotrebe, video sam u Rue Mazagran. Radovan je sve napitke uvijek pio samo iz tih lončića. U ugrađenim ormarima u spavaćoj sobi bilo je malo slobodnog mjesta jer su se ondje nalazili prastari jastuci koje se nitko trijezan više ne bi odvažio upotrijebiti, pokrivači, posteljina i nekoliko očito naslijedenih odjevnih predmeta koje ni Radovan ni Annie nisu nosili. Više puta su Annie i Elizabeta uzaludno smisljale i šapatom dogovarale način kojim bi Radovana uvjerile da je svemu tome mjesto na smeću.

Nakon što smo se vratili u Visoku, Radovan i Annie su nas ondje posjećivali barem jedanput tijekom svakog boravka u Zagrebu, a znali smo se sretati i češće. Redovito bi stigli prije večernjeg dnevnika. Dobro, gotovo razdragano raspoloženje bilo bi stvoreno na samome početku već opisanim ritualom razmjene informacija o modnim detaljima i uručenjem poklona Elizabeti. Ako se taj dan održavala sjednica Sabora, s nestrpljenjem bismo čekali izvješće i komentirali na koji je način Obrad Kosovac

unakazio ono što su govorili predstavnici opozicije među kojima sam ja bio jedan od istaknutijih. Radovana su zanimale domaće političke prilike. Pažljivo je slušao moje izrazito opozicijski intonirane primjedbe i komentare na račun Tuđmana i HDZ-a. No ne mogu reći da se identificirao s mojim stajalištima ili da ih je uvijek podržavao. Nastojao je nadići političke razmirice i podmetnja i sagledati državni interes. U tom kontekstu, čini mi se, za Franju Tuđmana imao je nešto više razumijevanja nego ja. S uzbuđenjem je govorio o svom sudjelovanju u prosvjedima protiv politike Mitterandova režima prema zemljama bivše Jugoslavije. Potpisivao je peticije i izjave podrške Hrvatskoj. Upoznao je hrvatske iseljenike u Parizu, uglavnom radnike koji su živjeli u neboderima pariških predgrađa, s kojima nije mogao raspravljati o sudbini europskih umjetničkih avangardi, ali s kojima je zdušno prinosio hrvatski vapaj za pravdom na Trgu Trocadero. Ni smo, dakako, razgovarali samo o politici. Devedesetih je Annie postala internacionalna intelektualna zvijezda. Održavala je predavanja u SAD-u i u Brazilu. Zajedno su putovali onamo. Radovan je bio impresioniran američkim Indijancima koje su posjetili u rezervatu. Osjetio je bliskost s njima i nazivao ih svojim rođacima. Pokazivao nam je fotografije na kojima je njegova pojava savršeno uklopljena u svečarski ambijent rituala kojim potomci prastanovnika Novoga svijeta turistima pokazuju da nisu zaboravili tko su. Osim zadanog nadrealističkog opredjeljenja za sve primitivno, autentično narodno i negrađansko, bilo je u tom oduševljenju iskrene sreće zbog toga što mu se pružila prilika da se uvjeri koliko je toga što je pokušao iskazati svojom poezijom s tim nepoznatim ljudima podijelio u hipu.

Bolest srca

Bio je zadovoljan politikom tadašnjeg gradonačelnika Pariza Jacquesa Chiraca koji je penzionerima – a Radovan je već uživao blagodati toga statusa – omogućio besplatno putovanje javnim gradskim prijevozom. Financijske prilike nisu dopuštale da se uvijek koristi taksi, kako je to bilo pri dolascima k nama i odlašcima od nas jer do Visoke ulice, do koje se Mesničkom treba uspeti iz Ilice, nije bilo nikakva javnog prijevoza. A te financijske prilike, premda devedesetih primjetno bolje nego osamdesetih, nisu neprestano bile sjajne. Jedanput kad je Elizabeta, krijeći sav svoj šarm i upornost, uspjela doći do novca od povrata poreza na koji je Radovan imao pravo, ali ona – koju je ovlastio za dizanje novca sa svojih računa – nije imala valjanu punomoć da u njegovo ime pregovara s Poreznom upravom, on je veselo konstatirao kako je taj novac stigao u pravi čas jer u suprotnom ne bi imali čime platiti Annien Zubara. Rado se prisjećao sličnih zgoda kada je igrom objektivnog slučaja iznenada iskrisnulo rješenje gorućeg problema. Jedanput je bilo u pitanju hoće li idućih dana uopće imati nešto za jelo. Niotkud se nije očekivao nikakav novac. I baš kad se činilo da je situacija bezizlazna, nazvao ga je jedan poznanik kojemu je dvadesetak godina ranije dao neke vrijedne knjige ne bi li ih prodao. Ovaj je živio u Americi i,

kako godinama od njega nije bilo nikakva glasa, Radovan se pomirio s tim da nikad neće vidjeti ni knjige ni novac. No, baš tog sudbonosnog dana kad su se sve perspektive svele samo na izglednu glad, nazvao je taj Amerikanac i rekao da je u Parizu i da, uz ispriku što se nije dugo javljao, želi Radovanu predati tih nekoliko tisuća dolara koje mu je dugovao. Drugom zgodom skupina pariških nadrealističkih prijatelja je, doznavši da je mogući dobitak na lotu dosegnuo astronomsku svotu, odlučila iskušati radi li logika objektivnog slučaju u njihovu korist. Zajednički su ispunili listić, a jedan od njih je na putu kući trebao izvršiti uplatu dogovorene kombinacije. Njihova sreća kad su drugi dan shvatili da je izvučena baš njihova kombinacija trajala je kratko, sve dok im prijatelj nije rekao da je na putu kući zaboravio svratiti u kiosk lota. Bilo je u njegovu životu i sudbonosnijih slučajnosti. Nakon susreta s liječnikom koji je postavio dijagnozu o fatalnoj bolesti srca, što je gotovo neizbjegno vodilo istom rezultatu kao i objava konačne presude o smrtnoj kazni, ošamućen i bolesču i šokom od netom doznate vijesti, jedva se dovukao do metroa i sjeo u poluprazni vagon ne zamjećujući gotovo ništa oko sebe. Kad se počeo spremati za izlazak, uočio je ne jednom sjedalu zaboravljenu žensku torbicu. Potisnuvši na tren svoju muku i strepnju, uzeo je torbicu i, ne otvarajući je, umornim korakom pošao prema policijskoj postaji. S torbicom policajcu je dao i svoje podatke, ime, adresu i telefonski broj. Iscrpljen usponom do četvrtoga kata imao je još toliko snage da zabrinutoj Annie kaže kakva mu je dijagnoza prije nego se uputio u postelju iz koje se, pomislio je, možda više neće dignuti. Kasno poslijepodne toga dana zazvonio je telefon. Javila se Annie. Ženski glas je tražio Radovana Ivsika. Annie je objasnila da se gospodin Ivšić ne može javiti jer leži bolestan. Ispričavši se što je indiskretna i napomenuvši da je njezin brat vodeći francuski kardiokirurg gospoda s druge strane žice pitala je o kakvoj je bolesti riječ. Tako je zaboravljena ženska torbica u metrou dovela do toga da je vodeći francuski kardiokirurg pronašao pacijenta kojem je svojom trajnom i predanom brigom produžio život za više od trideset godina.

A taj život, premda je Radovan bio iznimno discipliniran pacijent, nipošto nije bio bolesnički. Njegova mladenačka gesta i neugasiva mladenačka strast katkad su od srca tražili više negoli je ono moglo dati. Početkom lipnja 1996. proveli smo nekoliko ugodnih dana u Opatiji. Radovan i Annie u hotelu Ambassador, Elizabeta i ja u stanu njezinih roditelja na Novoj cesti. Ne sjećam se da sam ikad prije ili poslije toga video Radovana da se toliko smije kao tih sunčanih dana dok smo šetali po Lungo mare ili se uspinjali sjenovitim stepenicama između uspavanih opatijskih vila. I na povratku u Zagreb Radovan je u vlaku zaigrano govorio o bizarnim primjerima erotskog fetišizma koje nijedna psihologija, pa ni psihoanaliza, ne mogu objasniti. Još prilično rano slijedećeg jutra Radovan je iz Krežmine telefonom nazvao Elizabetu i slabšim glasom procijedio da mu je zlo. Ona mu je savjetovala da pozove taksi i da se odveze u bolnicu u Vinogradskoj ulici. I ona se zaputila onamo. Prvotna neobjašnjiva sumnjiča-

vost liječnika o tome je li onaj koji mu se obraća za pomoć uopće bolestan pretvorila se, nakon što je Radovan podastro dokumentaciju o svojoj operaciji srca, u teško prikrivano čuđenje što netko s tom dijagnozom i te životne dobi nije zadovoljan onim koliko je već živio i što bi htio živjeti još. Stavili su ga, kako je rečeno, na opservaciju. Annie i Elizabeta su bile s njim dok im je to bolničko osoblje dopušталo. Kad je kasno navečer, nakon povratka s večere u kineskom restoranu u Gornjem gradu, Elizabeta nazvala bolnicu da pita kako je Radovan, rekli su joj da je doživio srčani udar. Annie je bila s nama i ostala je u Visokoj slijedeća tri tjedna, sve dok je Radovan bio u bolnici. Posjećivala ga je svaki dan. Svježe opranim navlaženim ručnicima brisala mu je cijelo tijelo. I nije se mogla načuditi nad tim da je to mršavo, mišicavo, pravilno oblikovano, glatko i lijepo tijelo bolesno. Kad je tijelo dopustilo da ga se transportira, u Zagreb je doletio zrakoplov osiguravajuće kompanije čiju je policu Radovan plaćao već godinama i prebacilo ga u sigurne ruke francuskog kirurga koji je tada izveo drugi opsežni zahvat na Radovanovu srcu.

Srce se pobunilo i protiv boravka u Nacionalnom parku Brijuni 2001. godine. Planirani odmor na arhipelagu koji je pola stoljeća za nepozvane bio zabranjeni teritorij morao je biti prekinut zbog iznenadnih srčanih tegoba. Ovaj put Radovana su smjestili u bolnicu u Puli. Kad smo mu došli u posjet, na njegov osamdeseti rođendan, bolničke zgrade izgrađene još u vrijeme Austro-Ugarske izgledale su kao da se od otvaranja u njima redovito mijenjala samo posteljina. Budući da to nije bio odjel intenzivne njegе, moglo se doći do Radovana koji je bio iscrpljen, ali pokreti njegovih ruku dok je govorio bili su žustri. Čudio se nedisciplini nekih pacijenata koji su u jelo dodavali sol. Još više ga je čudilo što ih bolničko osoblje uopće nije pokušavalo sprječiti u tome. Kad je Annie predao papirić sa stihovima koje je napisao u bolničkoj postelji, na trenutak sam video suze u njegovim plavim očima. Valjda je pomislio da bi to mogli biti oproštajni stihovi. Da bismo ga oraspoložili, nazdravili smo čašom pjenušca koji smo donijeli u čast njegova rođendana, a ja sam mu dešifrirao značenje neobičnog imena ravnatelja te bolnice. Čovjek se zvao Lems. Rođen je neposredno poslije Drugog svjetskog rata i nadahnuti otac odlučio je sinu dati ime koje objedinjuje sve do čega mu je bilo stalo i što će sinu, vjerovao je, osigurati svijetu budućnost. Ime je sastavljeno od početnih slova imena četvoričevih glavnih svetaca komunizma: Lenjin, Engels, Marx, Staljin.

Kad se već znalo da će moj novi posao biti u Moskvi, ali se još nije pročulo da sam financijski potpomogao pokretanje nove serije *Gordogana* pod Matanovim uredništvom, ili se to u tom trenutku još nije dogodilo, Radovan mi je s djecjom radošću prenio ono što je njemu Stjepan Ivšić pričao nakon povratka iz Moskve. Zimi, govorio je, Rusi ne otvaraju prozore zbog užasne hladnoće. Stoga na velikim prozorskim krilima imaju ugrađene male prozoriće koji se zimi otvaraju radi prozračivanja. I doista, već u drugoj polovici listopada 2003., odmah nakon dolaska u Moskvu, Elizabeta i ja smo se uvjerili, šećući po Ostroženki, Pre-

čistenki, Volhonki i Ohotnom rjardu, da se na mnogim prozorima građanskih kuća iz 19. stoljeća nalaze fortečki, oknaša kroz koja su neopjevane Tibelice skrivene iza masivnih zidina jedva čujnim glasom dozivale vanjski svijet da uđe i barem malo osvetiti mrak u kojem žive.

Konjić Grbonjić u Tobolsku

U daleki Tobolsk krenuo sam u potrazi za tragovima Križanićeva boravka. Domaćini su mi s ponosom pokazivali bijeli kremlj, obnovljenu zidanu utvrdu na uzvisini iznad rijeke Irtiš i starog drvenoga grada. Ali kuće u kojoj je on proveo svojih petnaest sibirskih godina više nema. Stoga smo spomen-ploču postavili na mjestu gdje je nekada stajala njegova drvena kuća. Osim jedne nove knjige dvoje mjesnih intelektualaca, bračnog para Okulić, nema u Tobolsku ničega što bi podsjećalo na Križanića. A i ta je knjiga u tolikoj mjeri opterećena zahtjevima političkog konformizma da u posljednjem poglavljju, govoreći o tragovima Križanićeva utjecaja na Putinovu državničku misao, zapravo kaže da je Putin utjecao na Križanića. O Križaniću, dakle, gotovo ništa, ali su nam domaćini pokazali obnovljenu katoličku crkvu s orguljama u kojoj, kao u svim katoličkim crkvama diljem Rusije, služi svećenik iz Poljske. Odveli su nas i u kuću u kojoj je, do posljednjeg putovanja u Jekaterinburg, boravila carska obitelj. Jednu su sobu, Nikolajev radni kabinet, pretvorili u muzej. Sjetio sam se kazivanja Leonida Kerestedžianca, prvog veleposlanika Ruske Federacije u Hrvatskoj, o njegovom posjetu toj zgradi sredinom pedesetih godina dvadesetog stoljeća. Tada je on bio oficir KGB-a. Jedan mladi kolega obratio mu se sa strahom i povjerenjem. Rekao mu je da je u kući pronašao kutiju punu fotografija carske obitelji koje je Nikolaj snimio i razvio u vrijeme toboškog zatočeništva. Mladi kagebeovac nije znao što bi s tim fotografijama, nije znao je li dobro ili loše što ih je zadržao, je li to trebao nekomu prijaviti ili ne. Kerestedžijanc je preuzeo kutiju s fotografijama i držao je desetljećima ispod svog kreveta. Nakon raspada Sovjetskog Saveza fotografije je poklonio jednom moskovskom muzeju. Pokazali su nam domaćini i muzej Grada Tobolska u kojem je bilo nekoliko upečatljivih slika iz vremena ruske avangarde koje su napravili mjesni umjetnici. A jedan kutak tog muzeja bio je posvećen književniku rođenom u Tobolsku Petru Pavloviću Jeršovu, autoru bajke u stihovima *Konjić Grbonjić*. Elizabeta se odmah sjetila da je Radovan preveo tu knjigu na hrvatski jezik. Kad su naši domaćini čuli da pozajmimo prevoditelja te knjige koji živi u Parizu, zaiskrile su im oči. Bilo bi dobro, rekli su, pribaviti primjerak prvog izdanja prijevoda da ga izlože u muzeju. Jednom je odmah sinulo da bi bilo dobro da delegacija iz Tobolska posjeti Pariz i izravno iz prevoditeljevih ruku preuzme tako dragocjen eksponat. I sam zahvaćen tom euforijom koju je ponajviše podgrijavala nada naših domaćina da je preuzimanje jednog primjerka prijevoda poznate knjige dovo-

ljan razlog da im rukovodstvo odobri troškove i dnevnice za tako dalek put, pomislio sam da bi bilo dobro kontaktirati Radovanu i predložiti mu da jedan primjerak svojega prijevoda *Konjića Grbonjića* pokloni muzeju u Tobolsku. Mislio sam predložiti mu da knjigu donese u Zagreb pa čemo je preuzeti ja ili Elizabeta i ponijeti je u Rusiju. Smetnuo sam s uma da tada više nisam ništa mogao predložiti Radovanu jer je on odlučio prekinuti svaku vezu sa mnom. No, svejedno sam, sjedeći u novosagrađenom hotelu s Industrogradnjinim prozorima koji su u Tobolsku izgradila poduzetna braća Karić, u Tobolsku koji se ponosi obnovljenim bijelim kremljom na brdu kao simbolom stare carske slave i Putinove nove veličine, koji kao da je zaboravio na stari drveni grad pored Irtiša u kojem danas žive uglavnom Tatari, a ondje je – sve dok se trgovina ljeti odvijala brodovima na rijeci a zimi saonicama na kopnu i sve dok nije sagrađena željezница koja je zaobišla Tobolsk i prošla kroz dyjestopedeset kilometara udaljeni Tjumenj – bilo mnogo dućana s europskom i kolonijalnom robom, s prvaklasm francuskim vinima, kubanskim cigarama i kineskim čajem, u Tobolsku čiji je sovjetski dio u obliku jednoličnih kockastih višekatnica porazmještenih duž nepotrebno široke ulice sagrađen na beskrajnoj plohi sibirske ravnine uz kemijski kombinat da bi radnici koji u njemu rade imali gdje spavati i jesti, ali ne i trošiti jer u to vrijeme prostor za dućane nisu ni predvidjeli budući da se u njima ionako ne bi imalo što prodavati, u tom Tobolsku u koji sam došao zbog Križanića, razmišljao sam o Radovanu Ivšiću.

U jednom od razgovora s Brankom Matanom, objavljenom u *Gordoganu*, Ivšić je spomenuo da mu je Marcel Duchamp, koji je već u to vrijeme živio u New Yorku, prilikom susreta u Parizu rekao "Važno je otići". Radovan je nekoliko godina prije toga susret doslovno otiašao iz Zagreba u Pariz. No on kaže i to da je "cijela intelektualna avangarda vezana s idejom odlaska, raskida sa svim kulturnim, socijalnim, historijskim, političkim osnovama, na koje se oslanja vlast da bi pretvorila individuu u svoju kreaturu". Radovan je u tom smislu nepovratno otiašao i prije nego je otputovao u Pariz. Da komunizam nije ukinuo Družinu mladih, ne bi bio komunizam. Da Zagreb nije ignorirao činjenicu da briježantni, višestruko talentirani, besprijeckorno obrazovani i poslovno odgovorni mladi čovjek po svom izboru živi u planini bez struje i vode, ne bi bio Zagreb. Ali i da nije fizički napustio Zagreb, Radovan bi ostao Radovan. Možda ne bi doživio 88 godina, možda ne bi upoznao Annie bez koje ne bi mogao doživjeti 88 godina. Kao što je u Parizu umro mlad s 88 godina, i u Zagrebu bi umro jednako mlad, vjerojatno znatno ranije nego u Parizu, kao što je bio mlad kad je napisao *Kralja Gordogana*.

Radovan je umro 25. prosinca 2009. godine. Onaj vrag iznad dovratka u stanu u Krežminoj ulici mora da je glasno podrignuo zadovoljan svojim božićnim obrokom.

Paul Valéry

Poeme i male apstraktne poeme

PREVEO: Nenad Ivić

I još topli poput živih tijela kamenovi.

More, najnetaknutija i najdrevnija stvar na svijetu.
Sve što dotakne je ruševina; sve što napusti je novina.

“Ne ostavljam me samog” moj duh kazuje mojemu
duhu –

Čitaj; brani me od mene sama – razmisli o nečemu,
napravi izračun koji će te zaokupiti –

Brani *me* od nereda i onog najgoreg što rađam –
od istinitog – Istina je uvijek zastrašujuća.

Izvjesnost je neumoljiva. Ne gledaj kroz prozor otvoren u
noć.